

Het Kromme-Rijngebied 2000 : tijdschrift van de Historische Kring "Tussen Rijn en Lek"

<https://hdl.handle.net/1874/9985>

Grenzen aan de groei voor de Romeinse boeren in het Kromme-Rijngebied?

Laura Kooistra

Inleiding

In de eerste eeuw voor Chr. veroverden de Romeinse legioenen op gezag van Rome grote delen van Europa. Rond het begin van de jaartelling waren ze in Nederland aangekomen en op bevel van keizer Claudius lag vanaf circa 50 na Chr. de noordgrens van het Romeinse Rijk langs de Rijn. Er werd in de eerste eeuw een lint van forten aangelegd dat voor de duur van twee eeuwen de verdedigingslinie van het Romeinse Rijk vormde. In het Kromme-Rijngebied hebben op zijn minst drie forten gelegen: één bij Wijk bij Duurstede, één bij Vechten (Fectio) en één op het Domplein in de stad Utrecht (Traiectum). De afstand tussen de forten van Wijk bij Duurstede en Vechten bedraagt circa 15 kilometer. Deze afstand is vrij groot in vergelijking tot de afstanden tussen de andere forten langs de Rijn. Volgens Van Es is het mogelijk dat ook tussen Vechten en Wijk bij Duurstede een fort heeft gelegen¹. Door de sterk meanderende Kromme Rijn zou deze militaire versterking verspoeld kunnen zijn. Een andere optie is dat het gebied tussen Vechten en Wijk bij Duurstede zo ontoegankelijk was, dat de Romeinen het niet nodig achtten daar een versterking te bouwen.

Voor het Kromme-Rijngebied gold dat vanaf het moment dat de grens werd vastgesteld de lokale bevolking te maken kreeg met een onevenredig hoog aantal militairen en bestuurders. Dit heeft ongetwijfeld gevolgen gehad voor hun voedselvoorziening.

Groenman-van Waateringe kwam in een artikel uit 1979 met drie mogelijke oplossingen².

1) Het leger was zelfvoorzienend. Dat wil zeggen dat rond de forten land lag dat door soldaten werd bewerkt. 2) Er werd belasting geheven op de lokale bevolking in de vorm van voedsel. 3) Het voedsel werd van elders aangevoerd. In het laatste geval dreven de forten handel met gebieden binnen en buiten het Romeinse Rijk. Bij oplossing 1 en 3 hadden de lokale bevolking en het Romeinse gezag theo-

retisch weinig met elkaar te maken. Oplossing 2 zou grote invloed op de voedselvoorziening van de lokale bevolking moeten hebben gehad. Sinds de jaren zestig van de vorige eeuw is in het Kromme-Rijngebied het nodige onderzoek uitgevoerd, zodat we nu meer duidelijkheid hebben over de voedselvoorziening in het Kromme-Rijngebied in de Romeinse Tijd.

De situatie vóór de komst van de Romeinen

Uit het Kromme-Rijngebied zelf is nog nauwelijks informatie bekend over de IJzertijd, de periode voorafgaande aan de Romeinse Tijd. De resultaten die hier genoemd worden zijn dan ook afkomstig van andere delen van Nederland.

Het gangbare idee is dat men in de IJzertijd in onze contreien in stamverband leefde. Voor wat betreft het voedsel betekende het dat iedere familie in principe zelfvoorzienend was. De boeren hadden gemengde bedrijven, waarbij akkerbouw en veeteelt in een zodanige verhouding voorkwamen dat er voldoende voedsel voor eigen gebruik was.

Men verbouwde bedekte gerst (*Hordeum vulgare*) en emmentarwe (*Triticum dicoccum*), twee graansoorten waarvan pap of ongerezen koeken werden gemaakt. Als peulvrucht kende men duiveboon (*Vicia faba var. minor*), waarvan de boontjes, zoals de wetenschappelijke naam ook al suggereert, kleiner zijn dan die van onze tuinboon (*Vicia faba var. major*). Tevens verbouwde men lijnzaad/vlas (*Linum usitatissimum*). Van dit gewas zijn vooral de zaden gevonden. We weten echter niet of het werd verbouwd om het oliegehalte in de zaden (lijnzaad) of om de vezels in de stengels (vlas), waarvan linnen gemaakt wordt.

Voor deze periode mogen beide toepassingen bekend verondersteld worden. Men had in de IJzertijd geen traditie van fruitteelt. Noten en fruit werden in de omgeving verzameld. Over het aandeel aan groentes weten wij niet veel, omdat ze bij het archeobotanisch onderzoek

moeilijk zijn te herkennen en bovendien slecht bewaard blijven.

De dierlijke producten werden vooral betrokken van de eigen veestapel. Jacht en visserij maakten geen substantieel deel uit van de voeding. De veestapel bestond uit een klein type runderen, met een schofthoogte van maximaal 1,10 meter. Naast runderen hield men schapen en/of geiten en een enkel varken. Het is goed denkbaar dat de runderen, schapen en geiten niet alleen voor het vlees werden gehouden, maar ook om de melk. De huisdieren waren niet alleen van belang als voedingsbron. Runderen konden trekkracht leveren, terwijl van schapen en geiten wol gewonnen werd. De dieren waren zo alom nuttig; men gebruikte de huiden, het hoorn en de botten in allerhande producten.

De Romeinse Tijd

In het al eerder genoemde artikel van Groenman-van Waateringe wordt gesteld dat het succes van de Romeinse veroveringen afhankelijk was van de infrastructuur van de stammen die de Romeinen aan zich onderwierpen³. Deze infrastructuur was onder andere nodig om de voedselvoorziening voor het leger op peil te houden. Het succes was het grootst in de gebieden waar een zekere sociale differentiatie heerste, bijvoorbeeld in gebieden waar de boeren al gewend waren om meer voedsel te produceren dan alleen voor eigen gebruik. De bestaande structuur was in die gebieden vrij eenvoudig om te vormen naar de behoeften van de Romeinen. Een goed voorbeeld voor een geslaagde integratie in het Romeinse Rijk was Gallië.

Uit de vorige paragraaf moge duidelijk zijn dat van een sociale differentiatie of een goede infrastructuur in onze contreien niet echt sprake was. Dat betekent dat de Romeinen, om het modern te zeggen, eerst flink moesten investeren om onder andere de voedselvoorziening op orde te brengen. Als we alleen naar het Kromme-Rijngebied kijken, dan hadden de Romeinen nog een tweede probleem en dat was dat het toenmalige landschap zich op het eerste oog niet goed leende voor grootschalige productie van voedsel. Om grip te krijgen op de mogelijkheden voor de landbouw in het Kromme-Rijngebied is het nodig iets te ver-

tellen over het Romeinse rivierenlandschap zonder dijken.

Het landschap en zijn mogelijkheden

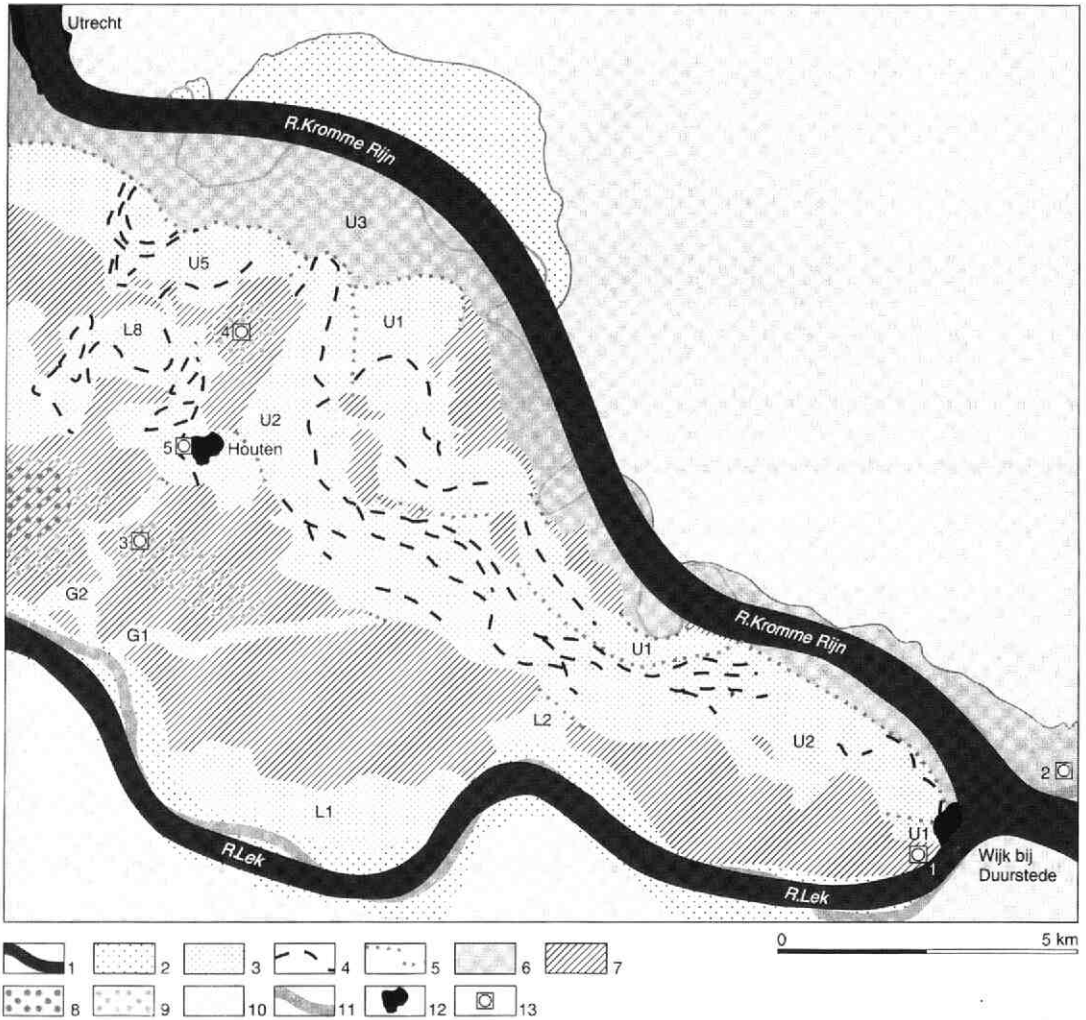
Het Romeinse Kromme-Rijngebied werd, globaal gezegd, door drie landschapstypen gevormd: actieve rivieren, komgebieden en stroomruggen. In een gematigd klimaat met een vrij vlak landschap gaan rivieren van nature meanderen. Dat wil zeggen dat een rivier, afhankelijk van stroming en bodemgesteldheid, voortdurend haar loop verlegt. Langs een actieve, onbedijkte rivier liggen oeverwallen. Oeverwallen ontstaan in de loop van de tijd, als gevolg van sedimentatie bij regelmatige overstromingen van de rivier. Elke keer dat een rivier buiten haar oevers treedt, zet deze sediment af. Het verschil in sediment is afhankelijk van de stroomsnelheid van het water. In de bedding van een rivier en daar vlakbij is de stroomsnelheid groot waardoor het sediment over het algemeen grofkorrelig (zandig) is. Verder van de rivier af stroomt het water langzamer, waardoor steeds fijner sediment wordt afgezet. In het achterland, meestal komgebied genoemd, komt alleen fijn sediment terecht. Op den duur zullen de hoge delen van de oeverwallen niet meer overstroomd en kunnen ze geschikt zijn voor bewoning. Het achterland of komgebied ligt over het algemeen laag en kan een deel van het jaar onder water staan. Een belangrijk gegeven in een rivierenlandschap is dat als gevolg van veranderingen in de waterhuishouding zandige afzettingen niet of nauwelijks klinken, terwijl klei en veen wel klinkt. Als een rivier om de één of andere reden buiten gebruik raakt, slibt zij op den duur dicht. Zoals al gezegd bestaat de rivierbedding zelf met zijn oeverwallen uit grove sedimenten en het erom heen liggende komgebied uit klei en veen. In de buurt van een niet meer actieve rivier verandert de waterhuishouding, waardoor een inversie van het landschap kan optreden. Dat wil zeggen dat in het komgebied een bodemdaling plaats vindt, want dit gebied bestaat uit klinkbare veen en klei. Op de plaats van de rivierbedding en de oeverwallen vindt echter geen bodemdaling plaats, omdat daar de niet klinkbare sedimenten grint en zand in de bodem voorkomen. Door dit proces komt op den duur de rivierbedding met haar oeverwallen als

een hoog en droog gelegen lint in het landschap te liggen. Is dit proces voltooid, dan heften de rivierbedding en oeverwallen samen een stroomrug.

In de Romeinse Tijd waren in het Kromme-Rijngebied twee rivieren actief; de Kromme Rijn en de Lek. Het gebied binnen de rivieren had een oppervlak van circa 11.000 hectare kilometer. Langs de Kromme Rijn kwamen goed ontwikkelde oeverwallen voor. Deze oeverwallen en de stroomruggen besloegen een opper-

vlak van 6.630 hectare. De komgebieden lagen vooral in het zuidelijke deel van het Kromme-Rijngebied. In *figuur 1* is het onderzoeksgebied met de verschillende landschapselementen aangegeven.

In een rivierenlandschap waren de verschillen in waterhuishouding, grondsoort en reliëf bepalend voor het gebruik van het landschap (*zie figuur 2*). In komgebieden die een deel van het jaar onder water staan, ging men niet wonen. Aan akkerbouw in komgebieden waren beper-

Figuur 1. Het Kromme-Rijngebied in de Romeinse Tijd

Legenda: 1 actieve rivier; 2 huidige stroomgebied van de rivieren Lek en Rijn; 3 stroomruggen; 4 restgeulen; 5 grenzen tussen stroomruggen onderling en tussen stroomruggen en oeverwallen van de Kromme Rijn; 6 oeverwallen van de Kromme Rijn; 7 komgebieden; 8 veen binnen 80 cm onder het oppervlak; 9 veen dieper dan 80 cm onder het oppervlak; 10 het niet onderzochte gebied; 11 de loop van de Lek; 12 huidige dorpen en steden; 13 boorlocaties van stuifmeelonderzoek (naar L.J. Kooistra, 1996)

Figuur 2. Omolon (Rusland): variatie in vegetatie in een riviereengebied als gevolg van waterhuishouding en grondsoort (foto J.A. de Raad, Bodegraven)

kende condities verbonden. Alleen stroomruggen die het hele jaar droog lagen, konden voor verschillende activiteiten worden gebruikt. Op die stroomruggen was het in de Romeinse Tijd dan ook erg druk (zie figuur 3); men woonde daar, de stroomruggen waren in gebruik als akkerland en deels ook als weidegrond. De ruimte op de stroomruggen was echter beperkt en daarom weidde men het vee vooral in de komgebieden. Tabel 1 geeft een overzicht van de verschillende landschapstypen en de toepassingsmogelijkheden in de Romeinse Tijd.

De landbouw en de mogelijkheden voor surplusproductie

Ondanks de relatief slechte uitgangspositie

voor de Romeinen - een bevolking die niet gewend was om een overmaat aan voedsel te produceren en die bovendien leefde in een landschap dat niet geschikt leek voor groot-schalige voedselproductie - hielden de Romeinen het wel twee eeuwen lang vol in het Kromme-Rijngebied. Kijken we naar de producten, dan zien we dat op de boerderijen in het riviereengebied de producten verbouwd zijn die ook al uit de IJzertijd bekend waren: bedekte gerst en emmertarwe. Er zijn op basis van archeobotanisch onderzoek in Bunnik-Marsdijk, Houten-Doornkade, Houten-Tiel-landt, Wijk bij Duurstede- De Geer en Wijk bij Duurstede- De Horden geen aanwijzingen gevonden dat er broodtarwe (*Triticum aestivum*)

Tabel 1. Potentiële gebruiksmogelijkheden van de verschillende landschapstypen in het Kromme-Rijngebied in de Romeinse Tijd. Legenda: + = geschikt; - = niet geschikt; +/- = delen kunnen geschikt zijn

	oppervlak in ha	bewoning	akkerbouw	weidegrond	houtbouw
stroomruggen	4.780	+	+	+	+
oeverwallen	1.850	+/-	+/-	+	+
komgebieden	4.430	-	+/-	+	+

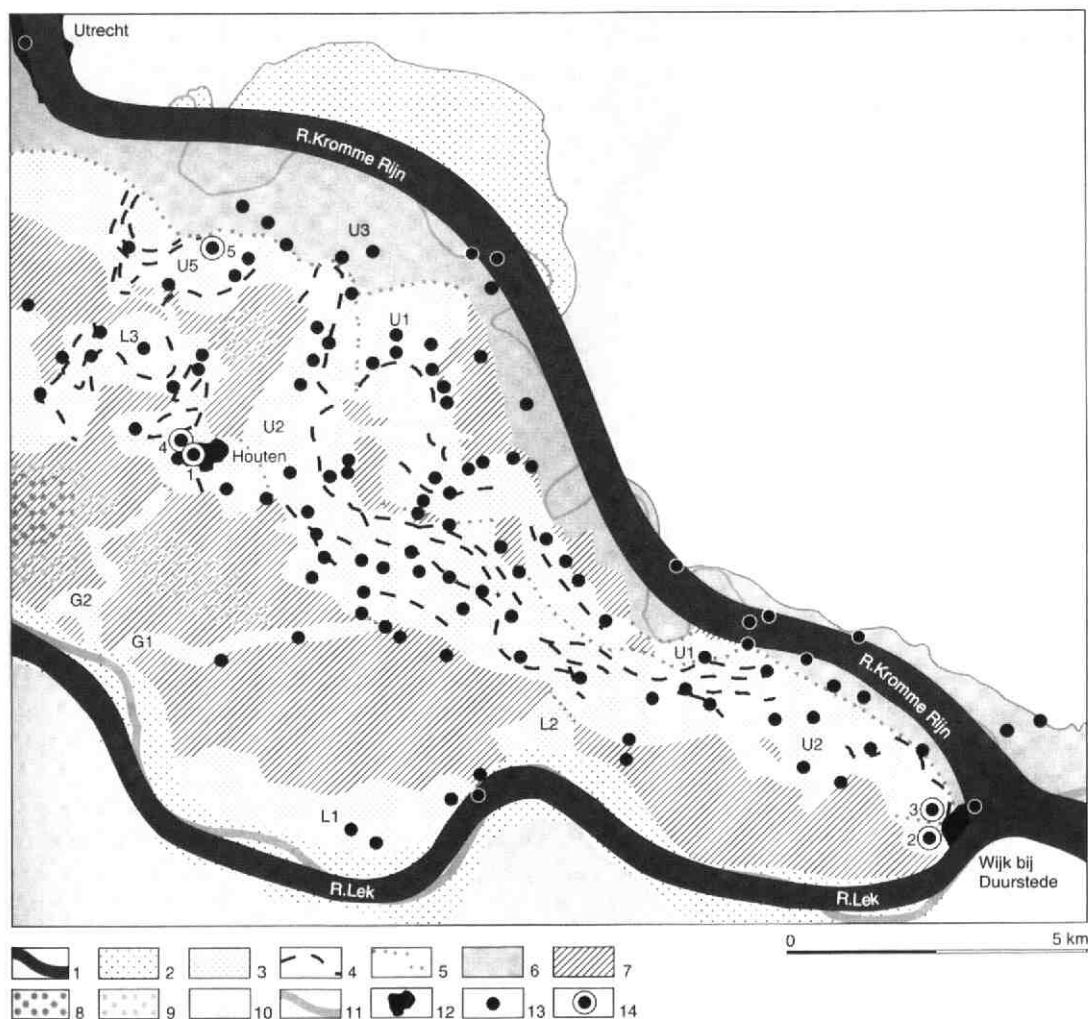
Tabel 2. Landbouwproducten van agrarische nederzettingen uit de Romeinse Tijd.

Legenda: > = meer dan; - = niet gevonden; * = niet onderzocht; + = aanwezig; ++ = veel gevonden

periode	rivierengebied ijzertijd	romeinse tijd	lössgebied romeinse tijd
aantal vindplaatsen	1	6	8
aantal monsters	1	> 100	> 100
granen			
zesrijige gerst	+	++	++
gecultiveerde haver	-	+	+
broodtarwe	-	-	++
emmertarwe	+	++	++
spelttarwe	-	-	++
rogge	-	+	+
gierst	-	+	+
peulvruchten			
duiveboon	-	+	+
erwt	-	-	+
lins	-	-	+
oliehoudende gewassen			
huttentut	-	+	+
maanzaad	-	-	+
vlas/lijnzaad	-	++	+
groenten en tuinkruiden			
biet	-	+	+
bonenkruid	-	-	+
dille	-	+	+
koriander	-	+	+
selderij	-	+	+
noten			
hazelaar	-	+	+
tamme kastanje	-	-	+
walnoot	-	+	+
fruit			
aardbei	-	-	+
appel	-	-	+
braam	-	+	+
druif	-	-	+
framboos	-	-	+
gewone vlier	-	+	+
kroosjes (kleine pruim)	-	+	+
peer	-	-	+
sleedoornpruim	-	-	+
zoete kers	-	-	+
zwarte moerbei	-	-	+
vee			
rund	*	++	++
schaap/geit	*	++	+
varken	*	+	++
hoender	*	+	+
paard	*	++	+
hond	*	+	+
kat	*	+	+

of spelt (*Triticum spelta*) is verbouwd, de granen waar het Romeinse leger behoefte aan had en waar men brood van bakte. Toch bleef niet alles bij het oude (zie tabel 2). Op de verschillende agrarische nederzettingen in Houten en Wijk bij Duurstede zijn nieuwe producten aangekomen, zoals dille (*Anethum graveolens*), koriander (*Coriandrum sativum*), biet (*Beta vulgaris*) en selderij (*Apium graveolens*). Het lijkt erop dat bij de boerderijen tuinen hebben gelegen, waarin groentes en tuinkruiden werden verbouwd. Er zijn ook hele zwakke aanwijzingen voor fruitteelt gevonden, in de vorm van pitten van een klein type pruim: kroosjes (*Prunus domestica subsp. instititia*).

Frits Laarman, die voor dit onderzoek de verzamelde botten heeft gedetermineerd, vond geen grote aantallen varkens - dieren waar de Romeinen op gesteld waren - maar wel kippen, die nieuw zijn voor de Romeinse Tijd. In het bottenspectrum van de agrarische nederzettingen viel de aanwezigheid van paard op. In alle drie de onderzochte nederzettingen uit de Romeinse Tijd (Houten-Doornkade, Houten-Tiellandt en Wijk bij Duurstede- De Horden) was het aandeel paard relatief hoog. Paarden werden in de Romeinse Tijd niet als trekdiër gebruikt. Paardevlees was evenmin in trek, zodat de nadrukkelijke aanwezigheid van paarden in agrarische nederzettingen opmerkelijk

Figuur 3. Verspreiding van vindplaatsen in het Kromme-Rijngebied uit de Romeinse Tijd. Legenda: 1-12 zie figuur 1; 13 mogelijke nederzettingen; 14 in L.I. Kooistra, 1996 besproken opgravingen (naar L.I. Kooistra, 1996)

Figuur 4. Mikolajewo (Polen): komgebied van de Biebzra in gebruik als weidegrond (foto L.I. Kooistra, Bodegraven)

genoemd mag worden. Laarman neemt dan ook aan dat de paarden in het rivierengebied voor de militairen werden gefokt⁴.

Uit het gevonden assortiment van producten komt naar voren dat er wel degelijk sprake is van een uitwisseling tussen de boeren in het Kromme-Rijngebied en de Romeinen, maar dat de mogelijkheden door landschappelijke factoren beperkt leken. Er zijn dus grenzen geweest aan de mogelijkheden van de boeren in het rivierengebied. In de tweede en derde eeuw waren de stroomruggen redelijk dicht bevolkt (zie figuur 3). Van Es schatte de bevolkingsdichtheid in deze periode op circa 2500 mensen, verspreid over zo'n 50 nederzettingen⁵.

Het is aannemelijk dat de bewoning zich op de hoogste delen concentreerde en de akkers meer langs de randen van de stroomruggen kwamen te liggen. Deze lager gelegen delen stonden in de winter onder water, waardoor geen wintergraan verbouwd kon worden. Dit verklaart waarschijnlijk de afwezigheid van broodtarwe (*Triticum aestivum*) en spelt (*Triticum spelta*). Minder gevoelige producten als dille, koriander, biet en selderij werden wel verbouwd. Ook de geringe aantallen varkensbotten zijn vanuit het perspectief van het landschap te verklaren. Varkens werden vroeger vooral in bos-

sen op droge gronden geweid. Uit onderzoek naar de vegetatie is gebleken dat de stroomruggen en oeverwallen in de Romeinse Tijd grotendeels ontbost waren. De komgebieden waren voor varkens te nat. Runderen en paarden konden daarentegen wel in de komgebieden grazen, zij konden de drogere delen van de komgebieden wadend of zwemmend (!) bereiken (zie figuur 4). Dat verklaart naar alle waarschijnlijkheid de aanwezigheid van grote hoeveelheden botten van deze diergroepen.

Ook wat betreft de te verwachten schaalvergroting in de landbouw kende het rivierengebied beperkingen, die wederom waarschijnlijk door het landschap zijn veroorzaakt. Voor grootschalige akkerbouw stonden alleen de hoger gelegen stroomruggen ter beschikking. De ruimte was hier beperkt, omdat deze locaties ook als woongronden in gebruik waren. Toch suggereert een grote opslagplaats, die is gevonden tijdens de ROB-opgraving Houten-Tielland, op surplusproductie van graan. Daarmee lijkt het erop dat de boeren meededen aan schaalvergroting. Ook de overmaat aan paarden op de agrarische nederzettingen duidt in die richting. Tegelijk met de schaalvergroting in de landbouw, nam echter ook de bevolkingsdichtheid toe én verslechterde de land-

schappelijke situatie in het zuidelijke deel van het Kromme-Rijngebied. Deze verslechtering is te wijten aan de rivier de Lek, die in de loop van de Romeinse Tijd groter en actiever werd. De omvang van de schaalvergroting zal door deze twee aspecten zijn ingeperkt.

Veranderde de voedselproductie onder Romeinse invloed?

Samenvattend kan hierop met ja geantwoord worden. Het assortiment aan landbouwproducten veranderde een beetje. Voorbeelden zijn de voor de Romeinse Tijd nieuwe plantaardige producten op het gebied van de tuinkruiden, groentes en fruit en bij het vee het voorkomen van pluimvee. Het lijkt erop dat ook de hoogte van de productie onder invloed van het Romeinse gezag veranderde. Zo zijn bij twee boerderijen in Houten-Tielland grotere opslagplaatsen aangetroffen en kwamen in de agrarische nederzettingen veel meer paarden voor dan nodig waren voor de verschillende menselijke activiteiten. Het is echter zeer de vraag of deze veranderingen substantieel zijn geweest en dat daarmee voldoende voedsel voor de in het Kromme-Rijngebied gelegerde militairen is geproduceerd. Het is waarschijnlijker dat het voedsel voor de forten langs de Rijn van elders is aangevoerd. Toch heeft het Romeinse gezag energie gestoken in het behouden van dit gebied en is het aan de eind van de eerste eeuw na Chr. ingelijfd als onderdeel van de Romeinse grensprovincie *Germania inferior*. De waarde van het Kromme-Rijngebied voor de Romeinen moet echter op een ander vlak gezocht worden dan op het vlak van de voedselvoorziening, namelijk op het vlak van de grensafbakening en verdediging van hun rijk.

Dr. L.I. Kooistra is archeobotanicus, verbonden aan de maatschap BIAx Consult, Roetersstraat 8hs, 1018 WC in Amsterdam. In 1996 promoveerde zij op het proefschrift 'Borderland Farming. Possibilities and limitations of farming in the Roman Period and the Early Middle Ages between the Rhine and Meuse' dat is uitgegeven bij Van Gorcum in Assen in samenwerking met de ROB. Dit artikel gaat in op enkele resultaten uit dit proefschrift die betrekking hebben op het Kromme-Rijngebied.

Noten:

1. W.A. van Es, 'De Romeinse vrede', In: W.A. van Es en W.A.M. Hessing (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v.C. - 900 n.C.*, Utrecht/Amersfoort, 1994, 48-63.
2. W. Groenman-van Waateringe, 'Urbanization and the North-West Frontier of the Roman Empire' In: W.S. Hanson & L.J.K. Keppie, *Roman Frontier Studies 1979. Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies iii (BAR Int. Serie 71 (iii))*, Oxford, 1979, 1037-1044.
3. Groenman-van Waateringe, 1038.
4. F.J. Laarman, 'Zoological Material of the Bronze Age, Iron Age and Roman Period from Wijk bij Duurstede-De Horden' In: L.I. Kooistra, *Borderland Farming. Possibilities and limitations of farming in the Roman Period and Early Middle Ages between the Rhine and Meuse*, Assen/Amersfoort, 1996, 369-380.
5. Van Es, 1994, 62.

Is de plaatsnaam Bunnik wel Germaans?

Raymond Uppelschoten

Een verklaring van de oudste naam van Bunnik (Bunninchem) is het meest gangbaar vanuit het Oudgermaans, de taal van de Germaanse stammen die ons land bewoonden. In Weijnen (1958) las ik echter over de mogelijke Keltische oorsprong van de plaatsnaam Bunnik. Dit betekent dat Bunnik is ontstaan uit de taal van Kelten die zich hier tijdens de Romeinse overheersing vestigden. Bij verder onderzoek bleek dat een Keltische oorsprong van de namen Bunnik de taalwetenschap en naamkunde in de twintigste eeuw lange tijd heeft beziggehouden. In de jaren zestig verstomde de discussie en werd de Germaanse oorsprong eigenlijk stilzwijgend als enige geaccepteerd. Verschillende publicaties deden mij echter anders vermoeden en daarom bespreek ik in dit artikel een paar veronderstellingen over de Keltische oorsprong van de plaatsnaam Bunnik.

Keltische taal

Met Keltische taalinvloeden bedoel ik in dit artikel de taal van de Kelten die zich met de Romeinen in onze streken vestigden. Verschillende taal- en naamkundigen hebben zich in de loop der jaren uitgesproken voor of tegen deze Keltische invloeden. Om een paar voorbeelden te noemen: Schönfeld¹ en Weijnen² tonen aan dat de Keltische oorsprong van onze plaatsnamen zeker aandacht verdient. De taalkundige De Vries heeft zich er echter altijd verre van gehouden³. Dat de discussie ook nu nog steeds niet is uitgewoed, bewijzen bijvoorbeeld recente publicaties in het Noord-Brabants streekhistorische blad *Engelbrecht*⁴.

Sporen van bewoning

De discussie over de oorsprong van plaatsnamen wordt vooral ingewikkeld als bodemsporen zowel een Germaanse als Keltische bevolking aantonen. En dat is in het Kromme-Rijngebied het geval. Toen het Kromme-Rijngebied door de Romeinen werd veroverd, woonden er alleen Germanen⁵. Maar Kelten vestigden zich hier tijdens de Romeinse overheer-

sing en kunnen zo verantwoordelijk zijn geweest voor de Keltische invloed op onze plaatsnamen. Een aanwijzing voor de Keltische aanwezigheid zijn de zogenaamde Keltische munten die zijn gevonden in Cothen en Wijk bij Duurstede⁶. Daarvan is echter niet zeker of ze van Keltische oorsprong zijn of dat ze afkomstig zijn van de Bataven. Van hen weten we namelijk dat ze ook Keltische munten sloegen. Verder kregen Romeinse soldaten hun soldij ook wel eens in Keltische munten uitbetaald, wat de vondst van munten in dit gebied kan verklaren⁷.

Onbetwiste bewijzen voor Keltische aanwezigheid zijn vooral gevonden in Vechten. Daar werd in 1847 bij voorbeeld een altaar opgegraven met de inscriptie 'Veradecdis'. Dit is de naam van een Keltische godin, die onder andere werd vereerd door de (Keltische) stam Condrusi⁸. Het altaar is gewijd door schippers

1. Het altaar uit Vechten met de inscriptie 'Veradecdis' (foto Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort)

uit Tongeren, in Gallisch gebied (het huidige België, destijds bewoond door Keltische stammen)⁹. Reden genoeg om uit te gaan van Kelten die zich in de Romeinse tijd vestigden in de buurt van Bunnik.

Germaanse verklaring

Over naar de verklaring van de plaatsnaam Bunnik. De oudste vermelding, als Bunninchem, is afkomstig uit een twaalfde-eeuwse kopie van een (deels) negende-eeuwse goederenlijst van de Domkerk. De Germaanse verklaring van de naam is in alle plaatsnaamwoordenboeken te vinden. In het achtervoegsel -hem herkennen we het Oudgermaanse -haim of -heem. Dit verwijst naar een woning of een woonplaats. Het woord hem valt nog steeds te herkennen in bijvoorbeeld ons woord heimwee. Het eerste deel Bunn- is een vervormde persoonsnaam, bijvoorbeeld Bunne of Bunno. Dit zijn koosnamen voor vaak langere Germaanse namen als Berinhard of Bernulf. Het tussenvoegsel -inc is een vorm van het Germaanse -inga, dat een afstammingsrelatie aangeeft. De oorspronkelijke Germaanse naam voor Bunnik of Bunninchem valt dan samen te stellen als *Bunno-inga-heem: 'woonplaats van de afstammelingen van Bunno'. De ster (*) voor de naam wijst op een gereconstrueerde naam, die niet voorkomt in documenten.

Keltische verklaring

De Germaanse verklaring van de plaatsnaam Bunnik is echter niet de enige. Schönfeld (1917) schrijft voor het eerst over de Keltische oorsprong van plaatsnamen die eindigen op -ik, waaronder Bunnik. Hij beschrijft hoe de naamgeving van nederzettingen veranderde onder invloed van de oprukkende Romeinen en (in hun kielzog) Gallische Kelten. Nederlandse plaatsnamen begonnen toen de invloed te ondervinden van het Keltische achtervoegsel -iaco of de Latijnse vorm -iacum, dat onder andere een bezit uitdrukte.

Over de Keltische oorsprong van het eerste deel Bunn- bestaan verschillende ideeën. Weijnen (1958) legt voor de oorsprong van Bunnik een relatie met de oude Franse plaatsnaam Boniacus van het Keltisch bona (woning) of bonna (land). Maar in de voorbeelden die Schönfeld noemt, blijken maar weinig Noord-

nederlandse namen met het achtervoegsel -iacum ook een Keltisch eerste gedeelte te hebben. Voor een plaats die zo noordelijk in de Keltische (Galloromeinse) invloedssfeer lag als Bunnik, lijkt mij een volledig Keltische naam in ieder geval twijfelachtig. Ik wil die mogelijkheid dan ook verder buiten beschouwing laten.

Combinatie Keltisch-Germaans

Schönfeld geeft echter nog een ander gebruik van het Keltische achtervoegsel -iaco aan, dat wel mogelijkheden biedt voor een verklaring van Bunnik. Het werd behalve met Keltische woorden, ook gecombineerd met Germaanse persoonsnamen. Zo kan de Germaanse persoonsnaam Bunno zijn gecombineerd met het Keltische achtervoegsel en geleid hebben tot *Bunniaco of *Bunniacum (= van Bunno).

Vanuit een gemeenschap zoals die in Vechten is het mogelijk dat een Keltisch achtervoegsel is toegevoegd aan een Germaanse persoonsnaam. In de discussie over de Keltische oorsprong van Bunnik lijkt deze combinatie mij het meest logisch. Dit zou betekenen dat de oorsprong van Bunnik gezocht moet worden in de tijd dat Keltische woorden nog gangbaar genoeg waren om ze toe te kennen aan bewoonde plaatsen. Dat moet uiterlijk rond 400 na Chr. geweest zijn, want daarna trokken de Romeinen zich voor een belangrijk deel terug van de noordelijke grenzen. De latere invloed van de Franken zou de Galloromeinse naam hebben doen wijzigen in Bunninchem. De naam Bunnik zou daarmee veel ouder zijn dan door de aanhangers van de Germaanse oorsprong wordt verondersteld.

Verschrijving

Een andere interessante verklaring voor de vermelding van Bunninchem wordt geopperd door de hoogleraar nederzettingenarcheologie en plaatsnaamkunde Blok¹⁰. Hij onderschrijft de hypothese dat Bunnik is ontstaan uit een Keltische plaatsnaam¹¹. Maar volgens hem is de naam helemaal niet veranderd in een Germaanse naam Bunninchem. De naam in de negende-eeuwse goederenlijst is volgens hem een verschrijving. Monniken die dergelijke documenten kopieerden, waren niet altijd even zorgvuldig in hun werk en veranderden de oor-

spronkelijke namen in namen die zij beter in hun documenten vonden passen. Een Keltische naam zoals *Bunniaco of *Bunniacum heeft dus tot in of na de Frankische tijd bestaan en is uiteindelijk Bunneke en weer later Bunnik geworden. De naam is in dat enkele document uit gemakzucht, onwetendheid of 'modebewustzijn' genoteerd in de Germaanse vorm Bunninchem¹².

Werkhoven als aanwijzing

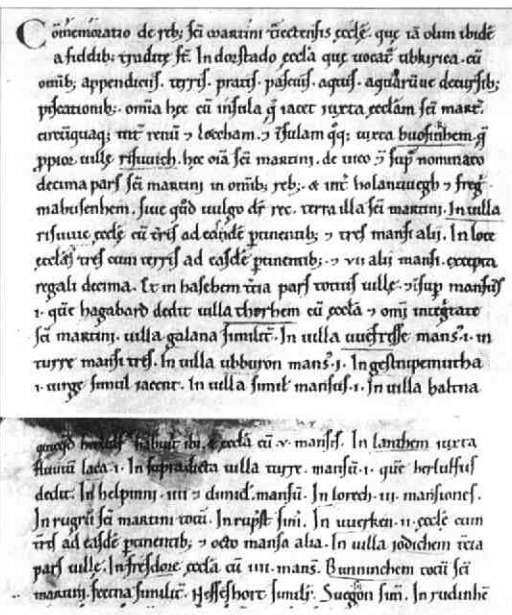
Het aardige is dat voor deze schrijffouttheorie bewijs is te vinden in de historische namen van het nabij gelegen Werkhoven. De oudste naam van Werkhoven (Uerken = Werken) komt in de loop der tijd voor als verschillende vormen van Werconden en Wercondia. Deze zijn taalkundig allemaal gerelateerd. Maar in 1019 staat Werkhoven plotseling als Werchinge in een document van de abdij van Deutz. Deze naam valt volstrekt buiten de lijn van de andere namen. Het lijkt een door de schrijver of kopiïst van het document 'verzonnen' Germaanse -inga naam. Er is immers geen enkele rest van -inga te vinden in de andere namen van Werkhoven. Dezelfde interpretatie-door-

een-kopiïst lijkt ook van toepassing op Bunninchem als we de historische namen van Bunnik vergelijken: Bunneke, Bunnic, Bunnike, Bunnyc en dergelijke. Het zijn allemaal namen waarin geen spoor meer is van een -ingem of -hem, wat ten minste verwacht kan worden van een oorspronkelijke naam Bunninchem. Het lijken kortom eerder vormen van *Bunniacum. Ook Bunninchem lijkt daarmee kandidaat voor een schrijffout of interpretatie. En de Keltische oorsprong van Bunnik wordt des te waarschijnlijker.

Bevolking

Er is één belangrijke historische factor die bij deze opvatting problemen oplevert. Het is bekend dat de bevolking in het Kromme-Rijngebied een terugval kent tussen de Romeinse en Merovingische tijd (ruwweg van 350-550). De reden is nog steeds niet helemaal duidelijk. Vroeger werd aangenomen dat er een natuurlijke oorzaak was, zoals overstromingen van de Rijn, maar tegenwoordig wordt ook verondersteld dat er sprake kan zijn van gedwongen migratie, bijvoorbeeld door grensschermtelingen. Als een Keltische naam zich tot in de vroege middeleeuwen heeft gehandhaafd, moet het gebied in ieder geval bewoond zijn gebleven. Anders zou de herinnering aan de Keltische naam natuurlijk snel zijn verdwenen. En van die bewoning bestaan alleen maar vermoedens. Aan de andere kant is ook niet bewezen dat het Kromme-Rijngebied tussen Wijk bij Duurstede (Dorestad) en Utrecht (Trajectum) helemaal ontvolkt is in die tijd. Al met al nog veel onduidelijkheid dus. Dankzij de taalkundige aanwijzingen ga ik er echter vooralsnog van uit dat Bunnik ontstaan is uit het Gallo-romeinse of Keltische *Bunniacum of *Bunniaco. Jammer genoeg kan alleen de ontdekking van oudere documenten hierover uitsluitel geven. En zoals bekend is de kans daarop nihil.

R. Uppelschoten (1967) *groeide op in Odijk en studeerde taalkunde. Zijn historisch onderzoek in het Kromme-Rijngebied richt zich op de lokale boerderij-, water- en veldnamen en het grondgebruik en -eigendom. Hij woont in 's-Hertogenbosch.*

2. De 9de-eeuwse goederenlijst van de Domkerk ('*commemoratio*') in een 12de-eeuws afschrift met de naamsvermelding 'Bunninchem' (afbeelding uit: C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*. Zutphen, 1983, 30)

Noten:

- 1 M. Schönfeld, De Nederlandse plaatsnamen op -ik. In: *Tijdschrift van de Nederlandse Taal en Letterkunde*, 36 (nieuwe reeks: 28) (1917), 163-176.
- 2 A. Weijnen, *Prægermaanse elementen van de Nederlandse toponymen en hydroniemen*. 's-Hertogenbosch, 1958.
- 3 J. de Vries, De hypothese van het Keltisch substraat. In: *Tijdschrift van de Nederlandse Taal en Letterkunde*, 50 (1931), 181-221. J. de Vries (1937), De Frankische landname. In: *Tijdschrift van de Nederlandse Taal en Letterkunde*, 56 (1937), 276-309.
- 4 Engelbrecht van Nassau. In: *Kwartaalblad van de Heenkundige Kring Breda*, 15 (1996-1), 52-54; 15 (1996-2), 111; 16 (1997-2), 87-88.
- 5 Ik laat de stammen uit de IJzertijd buiten beschouwing. Dankzij opgravingen weten we dat zij zich hier vestigden, maar het is onduidelijk over wat voor stammen het dan gaat. Ten tijde van de Romeinse bezetting hadden de Germanen deze 'oorspronkelijke' stammen allang verdreven.
- 6 W.A. van Es en W.A.M. Hessing, *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*. Utrecht, 1994, 24 en 138-139.
- 7 *Handboek Numismatiek: de geschiedenis van het geld*. Amsterdam/Utrecht, 1992, 31- 32; Van Es en Hessing, 1994, 24.
- 8 Weijnen, 1958, 7.
- 9 Van Es en Hessing, 1994, 62-63.
- 10 D.P. Blok, Iets over de geschiedenis van Nifterlake. In: *Jaarboek Nifterlake 1962*, noot op pagina 3; D.P. Blok, Plaatsnamen in Westfriesland. In: *Philologia Frisica anno 1966*, 1968, 13.
- 11 Blok oppert elders dat Bunnik is ontstaan uit een oudere (voogermaanse) taal uit bijvoorbeeld de IJzertijd. Zoals gezegd laat ik die mogelijkheid hier buiten beschouwing, vanwege het gebrek aan bewijs van deze (overigens interessante) theorie. Zie hierover D.P. Blok, *Plaats- en Waternamen*. Utrecht: Directie Bos- en landschapsbouw, 1991, 10.
- 12 Deze opvatting van Blok wordt gedeeld door verschillende andere naamkundigen. Zie bijvoorbeeld: R. Künzel et al, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam: 1989. Hierin wordt Bunnik een onzuivere -inghem naam genoemd.

Een stukje geschiedenis van de gemeente Bunnik in straatnamen vastgelegd

Saskia van Ginkel-Meester

Tijdens de laatste raadsvergadering in 1999 van de gemeente Bunnik is een aantal straatnamen vastgesteld waarmee een stukje geschiedenis van de gemeente wordt verteld en derhalve bewaard.

Werkhoven: plan Klein Sonsbeek

Het betreft allereerst namen voor de straten in het plan Klein Sonsbeek in Werkhoven in de omgeving van de gelijknamige boerderij aan de Herenstraat.

De ontsluitingsweg van het plan heeft de naam NIEUWENDAAL gekregen. Deze naam verwijst naar het voormalige landgoed Nieuwendaal, waar even buiten het dorp Werkhoven, sinds het einde van de zeventiende eeuw tot 1905 een RK schuilkerk stond. De kerk bevond zich recht achter de molen Rijn en Weert in de richting van de Achterdijk. Het landgoed en de kerk zijn verdwenen. Wat rest is een gedeelte van het voetpad tussen de Werkhovenseweg en de Achterdijk, dat langs de schuilkerk voerde, bekend als het Perenlaantje.

Het pad dat aansluit op de ontsluitingsweg Nieuwendaal en langs de boerderij Klein Sonsbeek voert, heeft de naam KLEIN SONS-BEEK gekregen als verwijzing naar de boerderij. Boerderij Klein Sonsbeek dateert uit omstreeks 1880 en behoorde tot het bezit van de familie Van Heeckeren van Enghuizen van kasteel Beverweerd. Tot de bezittingen van deze familie behoorde ook het landgoed Sonsbeek bij Arnhem.

Voor de pleinachtige woonbebouwing in het plan zijn de namen van vier personen uit de Werkhovense geschiedenis gekozen, respectievelijk uit de achttiende, de negentiende en de twintigste eeuw. De VAN BRAAMPLAATS is genoemd naar Andreas Everardus van Braam, geboren in 1739 te Werkhoven. Hij was gouverneur-generaal van Nederlands Oost-Indië, hoofd van de Nederlandse directie in China en de grootste China-kenner van zijn tijd. Zijn vader was schout van Werkhoven.

Andreas Everardus van Braam overleed in 1801 in Den Haag.

De RUYGROKPLAATS is genoemd naar Carel Hendrik Ruýgrok. Hij was burgemeester van Bunnik, Odijk en Werkhoven van 1865 tot 1871 en richtte in 1872 de voormalige steenfabriek Katteveld in Werkhoven op.

De ZUSTER GERTRUDISPLAATS is genoemd naar zuster Gertrudis, op 24 december 1926 geboren als Annie Maassen. Zij trad na de oorlog in het klooster bij de nieuw opgerichte beschouwende tak van de zusters Augustinessen, de Moniale Augustinessen. De zusters lieten in 1960 de Priorij Gods Werkhof bouwen als laatste slotklooster in Nederland vóór het Concilie van 1963. Zuster Gertrudis werd in de jaren zeventig priorin en was één van de meest actieve zusters binnen de gemeenschap, die tot 1997 in Werkhoven woonde. Zij overleed op 19 juli 1998 als gevolg van een noodlottig verkeersongeval.

De DE BOUTERHOEK is genoemd naar Gerardus Adrianus (ook Gerardus Arnoldus genoemd). Hij leefde van 1832 tot 1914 en was een telg uit het Werkhovense molenaarsgeslacht De Bouter. Hij was de eerste molenaar van de in zijn opdracht gebouwde molen Rijn en Weert in Werkhoven, waarop men vanuit de nieuwe woonwijk een prachtig zicht heeft.

Bunnik

In dezelfde raadsvergadering werd tevens een aantal namen voor nieuwe straten in het dorp Bunnik vastgesteld.

Voor het bouwplan van een terrein aan de Kampweg kreeg de rondweg de naam WILLEM VAN KOUWENERF. Willem Franciscus van Kouwen was een geboren en getogen Bunniker. Hij overleed in 1990 op 81-jarige leeftijd. In zijn lange en arbeidzame leven kwam hij vooral op voor de kleine man. Dit kwam tot uitdrukking in zijn werk voor het ziekenfonds St. Ludwina en in zijn bestuurlijke activiteiten in de Woningstichting Bunnik, bij de katholie-

ke Arbeidersbeweging en als gemeenteraadslid van 1946 tot 1978. Kort voor zijn afscheid als raadslid werd hij benoemd tot ridder in de orde van Oranje Nassau.

Het op de genoemde rondweg aansluitende pad, het HANNA LAMPAD met aansluitend de HANNA LAMBRUG zijn genoemd naar Hanna Lam, schrijversnaam van Johanna Raadgever (1928-1988). Zij woonde vele jaren met haar tweede echtgenoot ds. Van Ginkel in Bunnik. Zij genoot in kerkelijke kringen grote bekendheid, vooral door haar bijbelliederen voor de jeugd, onder andere verzameld in de bundel 'Alles wordt nieuw'. Voorts was zij redacteur van een aantal tijdschriften en werkte mee aan radio- en televisieprogramma's.

Tenslotte werd voor de randweg rond het dorp Bunnik de naam BAAN VAN FECTION vastgesteld, ter herinnering aan het Romeinse castellum dat indertijd gestaan heeft op de plaats van het huidige fort Vechten.

Drs. S.G. van Ginkel-Meester is kunsthistorica en lid van de straatnamencommissie van de gemeente Bunnik; in 1995 schreef zij samen met C. Dekker een boekje over straat- en wegnamen in Bunnik, Odijk en Werkhoven.

Bron: Gemeente Bunnik, Voorstel B. & W. van 7 december 1999 en Raadsbesluit van 23 december 1999

Tijdelijk geen tijd

Bep van Nimwegen

De eerste zes weken van het jaar 2000 was het uurwerk van de markante toren van de oude kerk op de Markt in Wijk bij Duurstede in reparatie bij de Koninklijke Eijsbouts in Asten. De toren stond er schijnbaar stil bij, alsof hij in herinnering verzonken was.

Het verwijderen van de vier wijzerplaten van het uurwerk op de Wijkse stadstoren in januari 2000 (foto W. van Tol)

Tijdspiegel

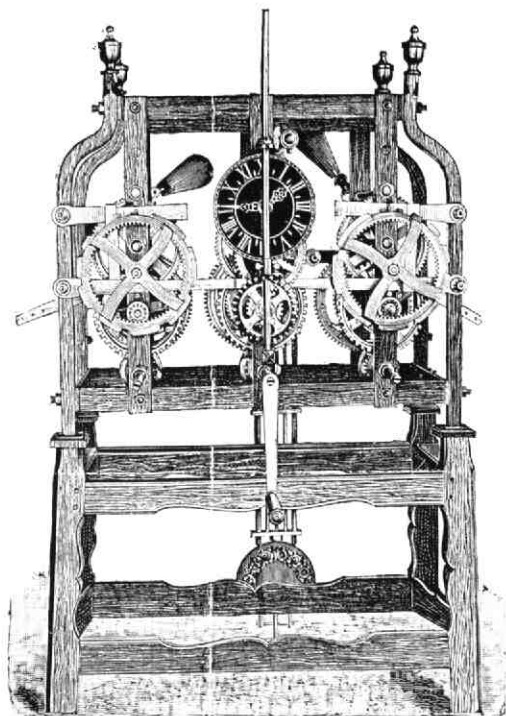
Het uurwerk was dan wel tijdelijk in reparatie, de luik klokken bleven hun boodschap gewoon uitdragen. In het verleden is dat, om welke reden dan ook, wel eens anders geweest. Dat bleek bijvoorbeeld op 21 oktober 1862, toen de weduwe Krouwel aan het Wijkse College van Burgemeester en Wethouders verzocht om klokgelui bij de begrafenis van haar man. Zij zou dit graag weer ingesteld zien 'net als vroeger'. Toen, zo schreef zij, kostte het

'heele gelui f 10,-, half gelui f 5,-'. Het luiden werd weer toegestaan, maar niet langer dan 30 minuten. Dat zal ongeveer de tijd zijn geweest waarin de rouwstoet van de kerk naar het kerkhof ging. Het was de gewoonte voor passanten om op het moment dat de stoet voorbijkwam even stil te blijven staan en voor mannen om hun pet of hoed af te nemen, als eerbetoon aan de gestorvene en nabestaanden. Dat eerbetoon werd ook in acht genomen toen Koning Willem III in november 1890 overleed. Het gemeentebestuur besloot ter nagedachtenis van de Koning van 24 november tot en met 1 december de klokken driemaal daags te luiden, van 8.00-9.00 uur, van 12.00-13.00 uur en van 16.00 tot 17.00 uur².

In januari 1891 daarentegen gaven Burgemeester en Wethouders aan de kerkvoogden het verzoek door van Waterstaat om de kerkklokken niet te luiden voor de aanvang van kerkdiensten of bij bijzondere gelegenheden, dit in verband met de ijsgang en het hoge water. Het zou de dijkbewakers in de war kunnen brengen of het 'klokgeslag', waarmee men de bevolking oproep, kunnen overstemmen³. Een maand later werden de dijkwachten ingetrokken en mocht er weer geluid worden.

Tijdtafel

Eeuwenlang heeft het uurwerk op de toren de tijd aan gegeven, maar niet altijd zo als wij het nu gewend zijn, zomer- en wintertijd, en zonder mankeren. Zo zijn er heftige discussies gevoerd in de gemeenteraad over welke tijd de klok moest aanwijzen, de Greenwich-tijd of de Amsterdamse tijd. Dat was op 29 april 1892⁴. Gedeputeerde Staten van Utrecht hadden door middel van een circulaire de gemeentebesturen in overweging gegeven per 1 mei 1892 de gemeentetijd te regelen naar Greenwich-tijd of de zogeheten zône-tijd, omdat ook de Spoorwegmaatschappijen en het Post- en Telegraafwezen deze tijd hadden aangenomen. Burgemeester en Wethouders van Wijk bij Duurstede stelden de gemeenteraad voor om voorlopig niet naar deze nieuwe tijd te rekenen

Het door de firma Van Bergen geoffeerde uurwerk

maar 'den Amsterdamschen tijd' aan te houden, die twintig minuten voor lag op Greenwich. De meeste raadsleden waren het daarmee eens: zij vonden het beter een afwachthouding aan te nemen. Dr. Lapidoth kon zich daar echter niet mee verenigen. Hij was van mening dat men, met het toenemende internationale verkeer, dan veel problemen kon verwachten voor reizigers. Het raadslid Verhoef zag een groot gevaar voor kinderen in de winter als de scholen twintig minuten later zouden beginnen en uitgaan, waardoor de kinderen in het donker buiten waren. Hij voelde meer voor de beweging van Professor Hubrecht die de 'Midden-Europesche tijd' wilde introduceren. Lapidoth bleef van opvatting dat de Greenwich-tijd aangenomen zou moeten worden, immers Rotterdam en 's Gravenhage gingen Wijk bij Duurstede voor! Het bleef de Amsterdamse tijd. Raadslid Lapidoth was de enige die tegen stemde, de klok werd niet verzet.

Tijdbom of tijdaffaire

Rond 1897 was het uurwerk aan vernieuwing toe en verschillende firma's werden daarvoor

benaderd. De Gebroeders Van Bergen uit Heiligerlee, torenuurwerkmakers, stuurden op 9 oktober 1897 hun offerte met een uitgebreide omschrijving van wat zij te bieden hadden: 'Een nieuw olied flink uurwerk met compensatie slinger, pennegang werkende met een constante kracht met alle raderen van koper zuiver bewerkt. Het vol uur volslaande en half uur volslaande zoomede kwartierslag één slag op de aanwezige luidklokken. Twee dagen loopende met éénmaal opwinden. Vier nieuwe roodkoperen wijzerborden, vierkant of rond waarop met echt ducatengoud vergulde nummers. Vier stellen nieuwe roodkoperen uur- en minutenwijzers verguld met echt ducaten goud'⁵.

Na zo'n omschrijving kijkt men toch met andere ogen naar de torenklok! De totaalprijs bedroeg f 1700,-. Er was volledige garantie op alle gebreken die aan de fabrikant geweten konden worden. Wel kwamen de verblijfkosten van één van de gebroeders en van twee uurwerkstellers nog voor rekening van de gemeente. Een afbeelding van het uurwerk werd bijgeleverd. De firma Van Bergen had ook het gewicht van de luiklokken geschat. De grote klok zou ongeveer 3000 kg wegen, de tweede klok 2200 kg, de derde 1100 kg en de vierde 500 kg.

Op 29 april 1898 besloten Burgemeester en Wethouders om de Gebroeders Van Bergen het nieuwe torenuurwerk te laten installeren⁶. Het uurwerk werd geplaatst en de Wijkse horlogemaker Hendricus Vincentius Vrijhoef (geboren in 1840) werd, als klokkenist/opwinder, geïnstrueerd over het onderhoud ervan. Vrijhoef woonde bijna naast de toren op de hoek van de Peperstraat. Bij veel (oud-)Wijkenaren zal het bekende horlogemakersgeslacht Vrijhoef herinneringen oproepen. De zoon, Wilhelmus Theodorus Vrijhoef (geboren in 1878), was ook opgeleid in het vak en hielp zijn oude vader bij het onderhoud van het torenuurwerk en vooral bij het optrekken/opwinden van de klok.

Amsterdamse of Wijkse tijd?

De toren zal er met zijn met 'ducatengoud' vergulde vier wijzerplaten weer schitterend bij gestaan hebben, maar, tegen alle hoge verwachtingen in, liet het uurwerk het vaak afwe-

Hendricus Vincentius Vrijhoef en zijn vrouw Johanna Klazina van Ewijk circa 1885 (SAKRUH, Topografische Atlas)

ten of was van slag. Voortdurend klaagde Vrijhoef senior bij de burgemeester over het uurwerk, waarop de burgemeester zijn beklag weer deed bij de Gebroeders Van Bergen. Na enige tijd bleek dan ook dat de verstandhouding tussen de leverancier en de heren Vrijhoef verslechterde. Van Bergen gaf Vrijhoef de schuld van alle problemen met de klok. De reparateur van de firma kon blijkbaar beter overweg met de veldwachter P. Bouwman, die hij het schoonmaken en opwinden van het uurwerk had uitgelegd.

Vrijhoef had al eens aan Van Bergen gevraagd om een vergoeding voor de uren die hij aan de reparatie van het uurwerk had moeten besteden, maar daarop nooit een antwoord gekregen. Bij een volgend mankement, nu aan het slagwerk, vroeg hij op 18 juni 1900 in een briefje aan Van Bergen wat zijn beloning zou zijn als hij het in orde zou brengen. Kreeg hij weer geen antwoord, zo schreef hij, dan zou hij zich aan de verantwoordelijkheid onttrek-

ken⁷. Dit nu ging de gebroeders te ver en zij stuurden het briefje op 9 juli aan de gemeenteopzichter met op de achterzijde de volgende notitie: 'Hiermede ontvangt uw de tweede dreigbrief van de heer Vrijhoef ten uwent.'

De problemen sleepten zich voort en bereikten een hoogtepunt in augustus 1900. Op 6 augustus werd een reparateur van de firma Van Bergen door Burgemeester en Wethouders in Wijk ontboden⁸. Deze vertelde dat het uurwerk nooit was gesmeerd. Door het bijzetten van de wijzers was de bek van het anker gebroken en door de smid hersteld. Er was een slagpen verbogen en de contraveren waren uitgerekt. Het uurwerk was nooit schoongemaakt en dus buitengewoon smerig. De klokkenist had in plaats van amandelolie klokkenolie gebruikt, waarvan het zuur op het metaal was gaan inwerken. De burgemeester liet de gebruikte olie, die zeer zwart was, zien. 'Benoemt u een timmerman, metselaar, veldwachter of zo iemand, die geen verstand van klokken heeft', adviseerde de reparateur het stadsbestuur, 'Ik zal hem leren omgaan met het uurwerk en mocht er aan het uurwerk iets mankeren schrijft u ons een briefje en wij repareren het dan'. Wel zei hij nog dat het niet de schuld van de klokkenmaker was dat de klok niet had geslagen en er een veer stuk was, maar alle andere mankementen waren wél de schuld van Vrijhoef. Bovendien had Vrijhoef brutale brieven gestuurd, ware brandbrieven om geld te krijgen en daar was het hem volgens de reparateur ook om te doen. Voor zijn vertrek vroeg de man nog wat geld, want hij had maar voor één dag geld meegekregen...

Na het vertrek van de uurwerkmaker, besloten Burgemeester en Wethouders om ook de klokkenist H.V. Vrijhoef te horen en werd deze van huis gehaald. Vrijhoef wist zich niet te verdedigen; hij kon zich niet voorstellen hoe een en ander gebeurd was, sprak zichzelf tegen en gaf op zijn beurt de fabrikant de schuld van alle mankementen. Hij zei niet te weten dat amandelolie beter was, maar gaf toe het uurwerk niet goed onderhouden te hebben. De heren besloten Vrijhoef sr. te ontslaan en overwogen of veldwachter Bouwman dan aangesteld zou moeten worden als klokkenist. Over één ding waren zij het eens: Vrijhoef zou 'óf geen verstand, gepaard met eigenwijsheid, van klokken

hebben óf zijn herhaalde dronkenschap zou de oorzaak van de ellende zijn'.

De volgende dag nam W.Th. Vrijhoef jr. het op voor zijn ontslagen vader" en gaf zijn oordeel over het uurwerk 'als vakman, na gedurende drie jaar het uurwerk opgewonden te hebben'.

Dat zijn vader was ontslagen, stond volgens hem hiermee in verband. Hij schreef dat het niet de schuld van zijn vader was geweest dat de klok zondag van streek was geweest maar hij, Vrijhoef jr., was enkele dagen de stad uit geweest. De klok had al zo vaak stil gestaan, ook als hij wel thuis was. Hij was zelfs enkele malen 's nachts de toren opgeklommen. Nadat zij woensdag aan het uurwerk hadden gewerkt, had de klok enkele dagen niet geslagen op het halve uur. Dat was ook de bedoeling geweest, want hij had de hamer vastgezet in de hoop dat het na enkele dagen rust beter zou gaan. Het werkte nu wel weer, maar het mankement was niet echt verholpen. 'Het zou het beste zijn als U Edele eens mee naar boven ging in tegenwoordigheid van de gebroeders, maar die willen dat niet. Zij zijn zeker bang om in tegenwoordigheid van U Edeles bijzijn beschuldigd te worden en zij willen er geen vakman bij.' De reparateur van Van Bergen verbleef intussen nog in Wijk om een reparatie uit te voeren aan het uurwerk. Dat was althans de bedoeling, maar de burgemeester ontving een haastig geschreven krabbeltje van Vrijhoef jr. met de volgende noodkreet: 'Burgemeester, neem maatregelen tegen degene die het torenuurwerk in orde maakt. Laat hem het uurwerk niet verder verknoeien. De persoon in kwestie zit op het oogenblik in het café van Johannes van Rijn, in welken toestand zal U Edele bij onderzoek wel blijken. Ik schrijf deze regelen opdat wij niet van nog meer de schuld krijgen.'

Zou de burgemeester, met hoge hoed op en met grote stappen, door Wijk zijn gegaan op weg naar het caféetje? Of zou veldwachter Bouwman er op uit gestuurd zijn? Dat is niet meer na te gaan, maar we weten wel dat de burgemeester diezelfde dag nog een telegram aan Van Bergen in Heiligerlee stuurde: 'Overkomst gewenscht. Reparateur staakt het werk. Alcohol oorzaak. De Burgemeester.' Een dag later volgde een tweede telegram: 'Geen bericht ontvangen. Overkomst maandag noodzakelijk. Burgemeester'.

Tijdsgewricht

In de loop van het volgende jaar, 1901, namen Burgemeester en Wethouders maatregelen. Zij verzochten drie torenuurwerkmakers, B. Eijsbouts te Asten, Gussinklo te Utrecht en Volcke te 's Gravenhage, om een onafhankelijk onderzoek. Op 16 augustus 1901 liet de heer B. Eijsbouts weten dat hij bereid was een rapport op te stellen over de degelijkheid van het torenuurwerk, mits twee andere deskundigen dit ook zouden doen. Het zou voor hem niet moeilijk zijn het uurwerk te beoordelen, omdat hij juist de laatste tijd verschillende uurwerken van de Gebroeders Van Bergen had veranderd en omgewerkt. Hij vond het overigens niet prettig om het werk van een concurrent te moeten beoordelen. Op 6 september zou hij met de trein om 10.18 uur in Culemborg arriveren en vandaar per rijtuig naar Wijk bij Duurstede komen. Eijsbouts verzocht wel zijn naam 'bedekt' te houden voor de leverancier van het uurwerk.

Het rapport van Eijsbouts was vernietigend. 'In één woord', zo schrijft hij, 'is de constructie onvoldoende om een ware tijdmeter te zijn. Alle gebreken zijn een groot kwaad. Er is gebruik gemaakt van overblijfselen uit de vorige eeuw. Door nauwkeurige behandeling en het forceren van het gewicht zou het enige jaren mee kunnen gaan maar alles is sterk een slijtage onderhevig. Het uurwerk voldoet niet aan redelijke eisen die in deze tijd aan een torenuurwerk gesteld kunnen worden', zo besluit hij het rapport.

De Firma Volcke rapporteerde over een 'zeer verouderd systeem waarvan de onderdelen veel te wensen overlaten'. Er zou zelfs gevaar bestaan bij het regelen en opwinden en er zou nooit een juiste tijdaanwijzing mogelijk zijn. Het oordeel van de derde uurwerkmaker, Gussinklo, was iets milder. Wellicht uit angst voor de concurrent? Het was een tamelijk zwaar en weinig accuraat uurwerk, zo schreef hij. Er zou de eerste dertig jaren wel geen reparatie nodig zijn, maar direct daarop wijst hij toch wel op de gebreken. Het uurwerk zou elke week nagekeken en gesmeerd moeten worden en ja, er bestond wel kans op het afbreken van onderdelen ...

De rapporten werden, zonder naamsvermelding, aan Van Bergen toegezonden, met het

verzoek om de argumenten op duidelijke wijze te weerleggen. Dat deden de gebroeders Van Bergen op 27 september 1901. Het rapport van Eijsbouts stemde hen treurig: niets zou daarin met name genoemd zijn. De twee andere rapporten, zo antwoordde Van Bergen, waren zakelijk en toonden aan dat er nog meer fabrikanten van torenuurwerken bestonden. Wel zou een van de 'aangeraadde onderdelen een uitvinding zijn uit ± 1245!' Een ander onderdeel dat werd aangeraden, was daarentegen een 'modern prul'. Feitelijk ging het bedrijf uit Heiligerlee op geen enkel punt van kritiek in. De klokkenmaker hoorde de klok waarachtig wel luiden, maar veinsde niet te weten waar de klepel hing.

In de Wijkse Courant van oktober 1901 werd door de gemeente een oproep geplaatst voor een 'opwinder van het torenuurwerk' als opvolger van de ontslagen Vrijhoef sr. Zeven personen reageerden: twee horlogemakers, waaronder W.Th. Vrijhoef jr., een arbeider, een veldwachter, een metselaar, een letterzetter en een schilder. Vrijhoef jr. kreeg de benoeming per 1-1-1902 'als opwinder van het torenuurwerk onder gehoudenheid zich stipt te gedragen aan de bevelen van ons college.' De burgemeester liet hem wel weten, dat, als er iets aan de klok mankeerde hij hem, de burgemeester, niet de schuld mocht geven. De burgemeester had er genoeg van, dat was duidelijk en misschien ook wel begrijpelijk als men zich voorstelt dat de burgemeester nog zetelde in het oude raadhuis aan de Markt. Tussen dat raadhuis en Vrijhoef in het huis in de Peperstraat torende de stompe toren met een uurwerk dat niet goed liep of van slag was. De confrontatie was voortdurend aanwezig en de torenklok moet in die tijd de vaste tijdsaanduiding voor de bevolking zijn geweest.

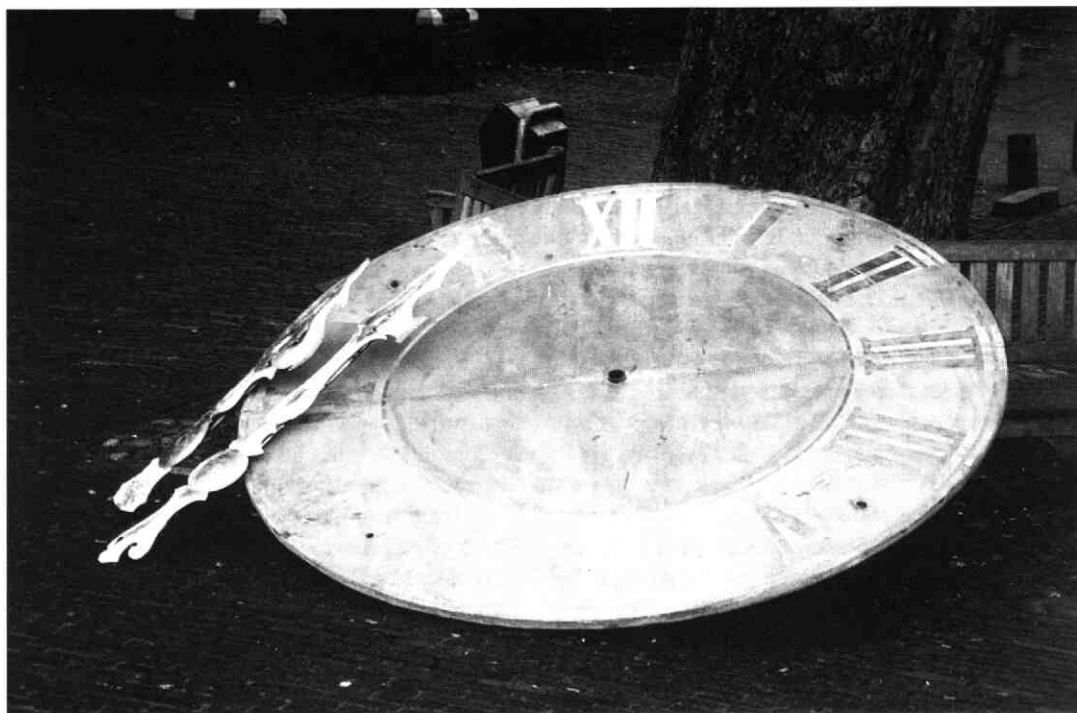
Nóg waren de problemen niet opgelost. In januari 1902 laat Vrijhoef de burgemeester weten dat het uurwerk weer mankementen vertoont. Wanneer de burgemeester Van Bergen vervolgens vraagt om de klacht te onderzoeken, wil het bedrijf eerst de naam van de klokkenist weten en in februari schrijft Van Bergen dat zij zich niet kunnen voorstellen dat Burgemeester en Wethouders Vrijhoef jr. als klokkenist hebben benoemd, 'de zoon des vaders die het uur-

werk zoo ellendig heeft verzorgd'. Vrijhoef sr. zou het uurwerk vernield hebben, maar ze vergaven hem de beledigingen wegens zijn gebrek aan kennis en adviseerden om het uurwerk terug te laten brengen, het door hen te laten repareren en een andere klokkenist aan te stellen. Een en ander uiteraard op kosten van de gemeente.

In de tussentijd had de jonge Vrijhoef na een grondig onderzoek van het torenuurwerk een gedegen epistel, twee folio's lang, opgesteld voor de burgemeester. Het werd een gedetailleerd en voor leken zeer ingewikkeld verslag over de werking van een torenuurwerk, verduidelijkt aan de hand van een uitgebreide tekening. Het is de vraag of de vroede vaderen er veel van begrepen hebben, maar het zal in elk geval wel indruk gemaakt hebben. Vrijhoef schreef dat Van Bergen in augustus 1901 veranderingen had aangebracht en probeerde in 'eenvoudige termen' uit te leggen welke invloed die veranderingen hadden op het uurwerk. De uitleg beslaat maar liefst vijf pagina's!

Hij kwam tot de conclusie dat men van een uurwerkfabrikant meer kennis zou mogen verwachten van de natuurwetten. Onwetend of onwillig om deze toe te passen, dat was hem een raadsel, maar hij wist wél dat de makers van het oude uurwerk, dat 240 jaar dienst had gedaan, daarvan beter op de hoogte waren geweest. Zo had de firma Van Bergen aangevoerd dat hij een pen had stukgeslagen, maar hij had alleen een pen krom gemaakt om het uurwerk beter te laten lopen. Een dokter die een patiënt opereert, kun je toch ook niet beschuldigen van het snijden in een patiënt, vond Vrijhoef jr. Hoe de reparatie is verlopen, blijft onbekend, maar op 9 april 1902 is het uurwerk opnieuw defect en nu krijgt Gussinklo uit Utrecht de opdracht om het samen met Vrijhoef te repareren. Op 14 oktober 1903 brak er nog een tand van het uurwerk af, maar op 3 november van hetzelfde jaar rapporteerde Gussinklo dat het uurwerk in goede staat verkeerde.

Dat er tussen deze uurwerkmaker en de nieuwe klokopwinder een betere verstandhouding bestond, bleek wel uit de toevoeging aan het rapport, waarin gemeld wordt, dat 'om reden dat dit uurwerk niet van de vernuftigste afwerking getuigt - hetgeen de heer Vrijhoef gaarne toestemt - dit uurwerk eene meerde als gewoone

Een van de wijzerplaten van de Wijkse stadstoren na de demontage en vóór de restauratie (foto W. van Tol, januari 2000)

zorg dagelijks nodig heeft. De heer Vrijhoef belooft zijn best te zullen doen.⁷

Dat een stilstaande klok toch nog tweemaal daags de goede tijd aangeeft als men er maar op het juiste moment naar kijkt, zal aan het begin van de vorige eeuw voor de inwoners van Wijk bij Duurstede een schrale troost zijn geweest.

Ook nu, in het jaar 2000, hebben veel mensen de tijdsaanduiding in het hart van de stad gemist. De toren stond er zonder zijn vier wijzerplaten, wijzers en uurwerk kaal en leeg bij. Het was echter maar tijdelijk. Op 28 februari plaatste de firma Eijsbouts uit Asten, die een eeuw eerder zo'n kritisch rapport over het Wijkse torenuurwerk had uitgebracht, de geres-taureerde wijzerplaten en wijzers en de gerevi-seerde aandrijfmotor weer op hun oude plaats. De stadstoren straalt weer in al zijn glorie en geeft hopelijk voor een lange periode de juiste tijd aan.

E. van Nimwegen-Seggelink woont in Wijk bij Duurstede en houdt zich vooral bezig met de bouw- en bewoningsgeschiednis van de Wijkse Volderstraat.

Noten:

- 1 Streekarchivariaat Kromme-Rijng gebied - Utrechtse Heuvelrug (SAKRUH), Gemeentebestuur Wijk bij Duurstede 1852-1970 (GWbD 1852-1970), voorl. inv.nr. 37 (notulen B. en W., 1856-1932).
- 2 SAKRUH, GWbD 1852-1970, voorl. inv.nr. 131 (agenda gemeentebestuur 1890, K31 en K41).
- 3 SAKRUH, GWbD 1852-1970, voorl. inv.nr. 134 (agenda gemeentebestuur 1891, W2).
- 4 SAKRUH, GWbD 1852-1970, voorl. inv.nr. 7 (raadsnotulen, 1891-1893).
- 5 SAKRUH, GWbD 1852-1970, voorl. inv.nr. 144 (agenda gemeentebestuur 1901, A-K, G77).
- 6 SAKRUH, GWbD 1852-1970, voorl. inv.nr. 42 (notulen B. en W., 1894-1898).
- 7 SAKRUH, GWbD 1852-1970, voorl. inv.nr. 146 (agenda gemeentebestuur 1902, A-K, G14).
- 8 SAKRUH, GWbD 1852-1970, voorl. inv.nr. 144 (agenda gemeentebestuur 1901, G78).

Wickenburgh 700 jaar

Otto Wittewaall

Wijk bij Duurstede viert dit jaar dat het zevenhonderd jaar geleden stadsrechten verwierf. Binnen het Kromme-Rijngebied is echter ook voor een andere plek het jaar 1300 een belangrijk jaar. Op 29 februari van dat jaar wordt in een charter voor het eerst melding gemaakt van het 'kasteel' Westensteyne in 't Goyl. Een huis dat aan het eind van de veertiende eeuw de naam Wickenburgh krijgt² en tot op heden is blijven bestaan.

Het huidige landgoed Wickenburgh is circa 14 ha. groot. Het hoofdgebouw heeft het uiterlijk van een negentiende-eeuws herenhuis terwijl van de bijgebouwen alleen de zestiende-eeuwse ronde duiventoren de middeleeuwse oorsprong van het landgoed verraadt.

Rond 1300 zal Wickenburgh er echter heel anders hebben uitgezien. In het stuk uit 1300 belooft de toenmalige eigenaar en bewoner, Hubrecht van Goberdinghen en zijn zoon eveneens Hubrecht genaamd, aan de bisschop van Utrecht dat deze het huis als 'open huis' mag gebruiken als hij in oorlog verkeert. Uit het charter blijkt tevens dat Wickenburgh een bisschoppelijk leengoed was. De politiek van de bisschop, en ook die van andere landsheren zoals de graven van Holland en Gelre, was erop gericht zoveel mogelijk kastelen te bezitten of te kunnen gebruiken bij de verdediging van hun territorium. Het systeem van 'open huizen' waar in tijden van ongeregelde troepen gelegerd konden worden was veel goedkoper dan het bouwen of kopen van kastelen.

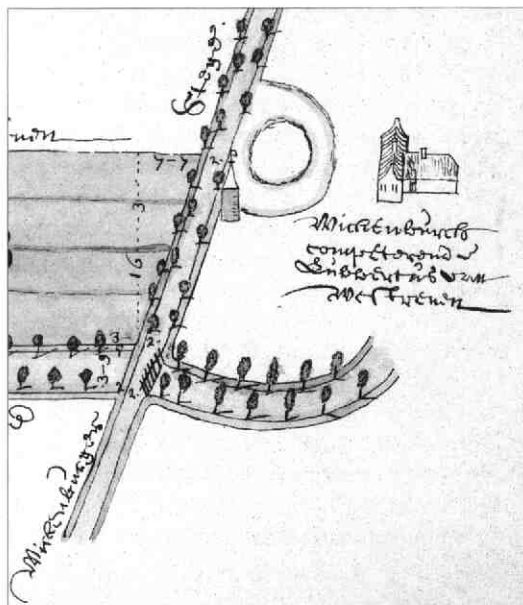
Dat de bisschop het interessant vond om Westensteyne als open huis te gebruiken bewijst dat het toen een enigszins verdedigbaar kasteel moet zijn geweest. De naam Westensteyne geeft al aan dat het huis opgetrokken was in baksteen, een bouw materiaal dat in die tijd alleen nog maar werd gebruikt bij de bouw van kerken en kastelen. Dit stenen gebouw zal tevens ter verdediging voorzien zijn geweest van een gracht. Bij graafwerkzaamheden rondom het huis is deze gracht op verschillende plaatsen geconstateerd en ook bij een onderzoek door de Stichting RAAP werd door

middel van weerstandsmetingen op verschillende plekken de aanwezigheid van een gracht aangetoond. Tevens is onder het huidige pand een kelder gevonden die aan de hand van het formaat van de gebruikte bakstenen in het begin van de veertiende eeuw gedateerd kan worden.

Hoe Westensteyne er uit heeft gezien rond 1300 is echter niet bekend. Waarschijnlijk is het nooit een groot kasteel geweest, mogelijk zelfs geen woontoren zoals er in het Utrechtse in de veertiende eeuw vele gebouwd zijn.

Echter een in steen opgetrokken en omgracht huis had in het begin van de veertiende eeuw nog wel enige militaire betekenis.

Vermoedelijk heeft de bisschop in het midden van de veertiende eeuw van zijn recht gebruik gemaakt om het huis als 'open huis' te gebruiken tijdens een van zijn confrontaties met de heren van Vianen die de beide nabij gelegen kastelen Ten Goye en Marckenburg bewoonden. In 1353 werd Ten Goye grotendeels verwoest en in een verzoeningsbrief tussen de

De oudste afbeelding van Wickenburgh. Detail van een kaart uit 1641 getekend door J. van Diepenem. Huisarchitect Wickenburgh

bisschop en Gijsbrecht van Vianen uit 1355 werd bepaald dat Marckenburg moest worden gesloopt³. Van Westensteyne wordt geen melding gemaakt. Gezien het feit dat het huis nog geen kilometer van de hiervoor genoemde kastelen verwijderd ligt, is het goed mogelijk dat Westensteyne in de oorlogshandelingen betrokken is geweest waarbij het werd verwoest. Na deze verwoesting werd het herbouwd als grote boerderij zoals we Wickenburgh kennen van de oudste afbeelding uit 1641. Deze verwoesting en herbouw zou dan tevens de aanleiding kunnen zijn geweest van de naamsverandering.

O.J. Wittewaall houdt zich bezig met de geschiedenis van Houten en woont in een van de bijgebouwen van Wickenburgh.

Noten:

- 1 Het Utrechts Archief, Bisschoppen van Utrecht, 147.
- 2 Tussen 1381 en 1391 wordt door het leenhof van Vianen een stuk land in leen uitgegeven waarbij als belender wordt vermeld 'Hubrecht van Goedbertinghen met sinen goede te Wickenburgh' (Algemeen Rijksarchief, Leenhof van Vianen, 5).
- 3 F. van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland en Zeeland en heeren van Friesland*. Leiden, 1753-1756. Deel 2, 861.

Van oude botten, de glissen die vooruit gaan¹

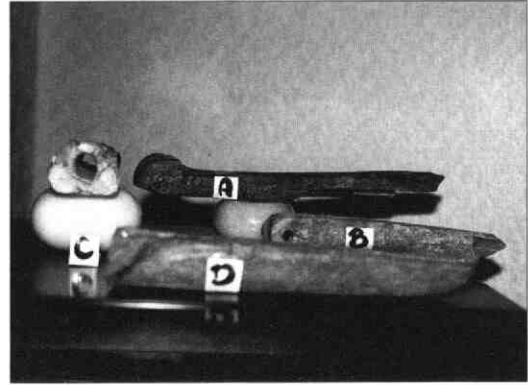
Anton van Schip

Gedurende de afgelopen twintig jaar zijn bij opgravingen door de archeologische werkgroep van de Historische Kring nogal eens stukken van voorwerpen van been gevonden, die in de literatuur 'glissen' genoemd worden. Gewoonlijk wordt de glis beschreven als een benen schaats. Zelden hebben we daarvan een gaaf exemplaar aangetroffen. Veel vaker ging het om fragmenten, waaraan flinke slijtage zichtbaar is, en die blijkbaar, onbruikbaar geworden, weggegooid zijn door de toenmalige gebruikers. Het glijvlak ervan kenmerkt zich door een hoge mate van polijsting. De meeste door ons gevonden exemplaren werden, na beschrijving, bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in depot gedaan. Op dit moment zijn er jammer genoeg maar vier fragmenten in ons bezit ter bestudering: twee onderstukken, respectievelijk A en B, en twee bovenstukken, respectievelijk C en D van het scheenbeen (*metatarsale*) van een paard (*equus*) (zie afb. 1). De beide onderfragmenten A en B zijn ter hoogte van het scharniergewricht in de breedte met een tapse boor doorboord. De beide bovenzijden hebben niet zo'n doorboring. Het fragment C vertoont echter een doorboring in de lengterichting.

Uit de doorboringen is niet met zekerheid op te maken of het hier inderdaad om *schaatsen* gaat. Het fragment D zou ook, gevat in een blokje hout, gefunctioneerd kunnen hebben als, bijvoorbeeld, een van de glijders van een slede. Bij het exemplaar C kan het inderdaad gaan om een schaats, die met twee in de lengterichting door het bot gestoken koorden, aan de voet werd bevestigd. Met alleen een doorboring in het scharniergewricht, zie A en B, lijkt een goede bevestiging aan de voet onmogelijk. Voordat hierover wat meer gezegd kan worden, moeten mijns inziens nog (veel?) meer exemplaren dan de huidige vier bestudeerd worden.

Botten bij de slager

Enige tijd geleden hoorde ik van iemand het verhaal dat een grootmoeder uit Friesland bij

Vier fragmenten van het scheenbeen van een paard (foto A. Kalkman, 2000)

de slager botten gehaald had om er vervolgens voor haar kleinkinderen glissen van te maken. Deze zouden er toen met veel plezier op geschaatst hebben. Het verhaal over die oma intrigeerde mij zodanig, dat ik er over na bleef denken. Op de eerste plaats bleef het mijn belangstelling vragen omdat die oma blijkbaar wist hoe ze die glissen moest maken. Ik had altijd gemeend dat men alleen 'vroeger', 1500-1000 jaar geleden, geweten had hoe die gemaakt moesten worden. Maar het was ook omdat ik het een mooi idee vond om een stel potentiële schaatsen bij de slager te gaan kopen. Bovendien nog zeer milieuvriendelijk ook. Je kookt eerst een pan soep uit de botten, sterkt je daarmee tegen de te verwachten inspanningen en koude, hergebruikt ze vervolgens om er glissen van te maken en gaat er daarna lekker ontspannen op schaatsen. Een prachtig idee! Behalve dan van dat ontspannen er op voort schaatsen.

Zelf ben ik namelijk een beroerd tot zeer slecht schaatser, die alleen maar zijn Friese doorlopers onderbindt als sociale en opvoedkundige redenen dit vereisen. Tenslotte zul je af en toe wel op de gladde ijzers *moeten* als je een gezin hebt dat met veel genoeg schaats. Al was het alleen maar om onze jongste, hij was toen acht en ik 52, daarna geringschattend vast te kunnen laten stellen dat hij het veel beter kon dan ik.

Experiment

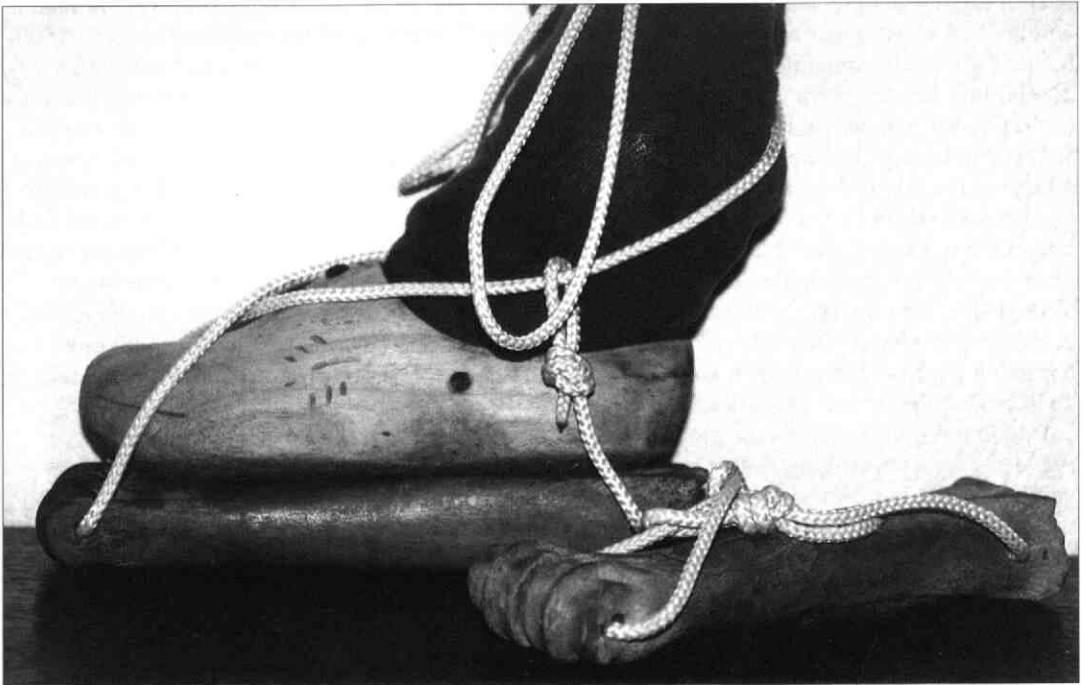
Maar toen we dus weer eens een glis onder ogen kregen, opperde ik het plan om zelf zo'n stel te maken. Eén van de leden van de archeologische werkgroep, Sonja Dijns, stelde zich direct beschikbaar om ze als ze klaar waren, ijs en weder dienende, uit te gaan proberen. Dus nu moest alleen nog het materiaal er komen. Complicerend daarbij was dat, zoals al eerder gemeld, de glissen veelal gemaakt werden van een scheenbeen van een paard. En waar vind je vandaag de dag nog zo gauw een *slager* die een heel paard voor je wil gaan slachten voor twee van die botten?

Het geluk was echter met me. In de verzameling van onze werkgroep trof ik een scheenbeen aan, zij het niet van een paard, maar van een koe. Dat bot was in 1995 gevonden op een perceel (77B) in 't Goy. Thuis gekomen vond ik er in mijn verzameling nog één, die ik langs de A12 bij Vechten gevonden had. Het ging daarbij niet om *metatarsalia* van onlangs geslachte koeien, o nee! Beide beenderen stammen naar alle waarschijnlijkheid uit de Romeinse tijd. Maar ze waren toch nog goed bruikbaar voor de plannen die ik had.

De glissen waren toen binnen een half uurtje

klaar. Om de zaak zo simpel mogelijk te houden, werden *beide* beenderen aan beide gewrichtszijden in de breedte doorboord. Vervolgens werd, net als bij de Friese doorlopers, een lang stuk vlaggenlijn door het gat in het scharniergewricht gehaald. Door het gat aan de andere kant werd een korter stuk gehaald en vervolgens omgevormd in een hielband met aan iedere kant een lus (*zie afb. 2*).

En daar stond ik dan met een paar eeuwenoude botten die nieuwe schaatsen geworden waren. Ik wil best ruitertlijk toegeven, dat ik het toen - voor het eerst van mijn leven - jammer vond dat er nog geen ijs was. In de dagen na Nieuwjaar trok Sonja vervolgens de botten schaatsen aan, om ze, met hulp van een kennis, uit te proberen op de kunstijsbaan in Utrecht (*zie afb. 3*). Haar indrukken? Ze bleken heel erg glad, in het begin moest ze dan ook ondersteund worden. Ze kon het eerste begin niet goed met de glissen afzetten. Daarvoor moest ze een andere schaatstechniek toepassen dan gebruikelijk. Door met een ruk het lichaamsgewicht beurtelings naar links en rechts te bewegen kon ze gang maken. In het begin was dat erg vermoeiend en stond ze nog erg wankel. Maar na enige oefening kon ze er een be-

2. De uit koeienbeenderen gemaakte schaatsen (foto A. Kalkman, 2000)

hoorlijke snelheid mee bereiken. Ook ontdekte ze toen dat de voorkant van het scharniergewricht te gebruiken was om af te zetten. Een probleem op zich bleek het onderbinden. De voorlijn kruislings over de voet door de lussen van het hielbandje halen en deze vervolgens strak op de voorvoet binden, bleek niet voldoende om de glis stevig aan de voet te bevestigen. Door een extra slag om de voet zag ze kans om dit probleem te verhelpen. Sonja had naar schatting maar ongeveer een half uur 'geglis'. Toch kon, zoals verwacht bij dit experiment, duidelijk een proces van polijsting op de glijvlakken vastgesteld worden. Met Sonja meen ik dan ook vast te mogen stellen dat het heel goed realiseerbaar is om 's winters op koevoeten te schaatsen.

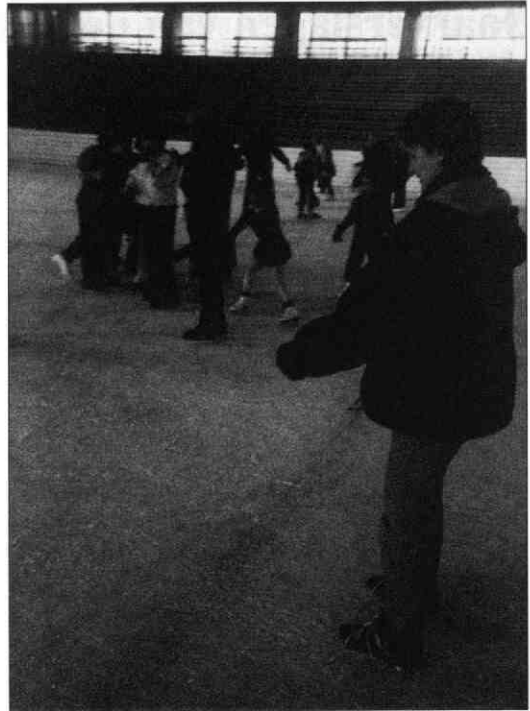
Dit experiment weerlegt mijns inziens de mening van Gauke Bootsma, initiatiefnemer van het Eerste Friese Schaatsmuseum in Hindelopen, die betoogt dat glissen meer als glij-ijsers dan als schaatsen gebruikt werden, waarbij de glisser zich met behulp van een prikstok voortbewoog³.

Een uitdaging aan u lezer tot slot. Bent u het die gaat bewijzen dat je, bijvoorbeeld, de Elfstedentocht op koeienbenen uit kunt rijden? Het lijkt me een waardige uitdaging voor triathlonners. Maar mij zult u niet horen als u die eer aan een ander laat. Ook hoeft u van mij echt geen concurrentie te vrezen als u er wel aan begint!

Drs. A.S.M. van Schip is psycholoog en secretaris-penningmeester van de archeologische werkgroep 'Leen de Keizer' van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'.

Noten:

- 1 Met een - oprecht goed bedoelde - knipoog naar Couperus.
- 2 De eerste drie fragmenten zijn in depot bij onze werkgroep: - fragment glis A: HTN BEU 6.1.W, komt uit kist 20, - fragment glis B: HTN 77B 1991, determineercollectie, - fragment glis C: HTN Beu 8a.2.9a, kist 20. Fragment glis D: ongemerkt, uit collectie mevrouw H. de Keijzer.
- 3 W. de Graaf, 'Schaatskoorts'. *Plusmagazine*, 10-2, 91-94.

Sonja Dijns met de glissen op de Utrechtse kunstijsbaan (foto S. Dijns, 2000)

Jaarverslagen van de Historische Kring over 1999

Verslag van de algemene ledenvergadering op 25 maart 1999 te Wijk bij Duurstede

Opening De voorzitter, de heer P.S.A. de Wit, verwelkomde de aanwezigen en gaf vervolgens een kort overzicht van de activiteiten van de vereniging in het afgelopen jaar.

Verslag van de kascommissie

De kascommissie, bestaande uit mevrouw J. v.d. Barselaar en de heer A.A.J. van der Leun, verklaarde zich na inzage van de stukken akkoord met de financiële administratie. De heer W. Donselaar werd bedankt voor zijn zorgvuldigheid als penningmeester van de vereniging. De kascommissie zal in 1999 bestaan uit de heren Van der Leun en H.J. Meesters.

Verkiezing bestuursleden

Er waren geen namen van tegenkandidaten ingediend, zodat de aftredende en herkiesbare bestuursleden, mevrouw K. van der Wiele-Pasterkamp en de heer A.P. van der Houwen, voor een nieuwe termijn werden herkozen.

Rondvraag

Er waren geen vragen of opmerkingen van de aanwezige leden van de vereniging.

Sluiting

De voorzitter bedankte de aanwezigen voor het in het bestuur gestelde vertrouwen en de redactie van het tijdschrift voor haar werk.

Verslag van de secretaris over 1999

Het ledenbestand

De vereniging startte op 1 januari 1999 met in totaal 459 betalende leden. In het verenigingsjaar meldden zich 10 nieuwe leden aan, terwijl 19 leden hun lidmaatschap beëindigden. De Historische Kring begint het nieuwe millennium dus met een teruggelopen aantal van 450 leden. De geografische herkomst van de leden is nu als volgt:

Bunnik 55, Cothen 14, 't Goy 9, Houten 120, Langbroek 7, Odijk 46, Schalkwijk 18, Tull en 't Waal 4, Werkhoven 21, Wijk bij Duurstede 50, en Utrecht 16. De overige 90 leden zijn woonachtig buiten het Kromme-Rijngebied.

Bestuur

Op de jaarvergadering van 25 maart vond de jaarlijkse verkiezing van bestuursleden plaats. Er waren geen tegenkandidaten voor een bestuursfunctie aangemeld.

Het bestuur was als volgt samengesteld:

ir. P.S.A. de Wit, Odijk	voorzitter
O.J. Wittewaall, 't Goy	vice-voorzitter
H.J.J. Steenman, Houten	secretaris
W. Donselaar, Wijk bij Duurstede	penningmeester
Mw. K. v.d. Wiele-Pasterkamp,	Werkhoven
	2e secretaris,
	p.r. en lezingen
A.P. van der Houwen, Houten	lid
J. van Herwijnen, Houten	lid

Het bestuur kwam dit jaar drie keer bijeen, waarvan één keer in een gecombineerde vergadering met leden van de redactie van het tijdschrift en een afgevaardigde namens de archeologische werkgroep 'Leen de Keijzer'. Onderwerpen die aan de orde kwamen waren onder meer: de kosten van het tijdschrift, monumentenbehoud, de huisvesting van de archeologische werkgroep, het ledenbestand, de lezingen en excursies, het maken van een nieuwe folder, het organiseren van een historische markt en het opzetten van werkgroepen.

Het tijdschrift Het Kromme-Rijngebied

Het verenigingsblad van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' verscheen in 1999 vier keer. Dankzij een financiële bijdrage van de provincie Utrecht kon de kaart bij het artikel van Ad van Bommel over de ontginning van Langbroek in het maartnummer in kleur worden afgedrukt en konden 425 extra exemplaren van het tijdschrift worden gedrukt, voor verspreiding in het kader van het zogenaamde gebiedsgericht project Langbroekerwetering.

De redactie bestond in 1999 uit:

drs. M.A. van der Eerden-Vonk, Wijk bij Duurstede
drs. S.G. van Ginkel-Meester, Zeist
dr. A.A.B. van Bommel, Doorn
O.J. Wittewaall, 't Goy.

De archeologische werkgroep 'Leen de Keijzer'

Wij verwijzen naar het eigen verslag van de werkgroep dat hierna is opgenomen.

Het bestuur, de redactie van het tijdschrift en de archeologische werkgroep willen langs deze weg iedereen nogmaals bedanken voor zijn of haar inzet voor de vereniging.

Lezingen en excursies in 1999

Op 30 januari verzorgde de heer P.M. Heijmink-Liesert in Houten voor 65 leden een lezing en excursie in de R.K. Kerk te Houten, ontworpen door architect Alfred Tepe. Aanleiding was de verschijning van het door hem geschreven boek *De kerk in het midden - De parochie Houten 1798-1998*.

Drs. J. van Doesburg van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek hield op 25 maart 1999 een lezing te Wijk bij Duurstede in de 'Gouden Leeuw' over archeologie in het Kromme-Rijngebied. Aanwezig waren 85 personen.

Een excursie naar Oudenbosch volgde op 24 april naar aanleiding van een eerder gehouden lezing over Zouaven in het Kromme-Rijngebied. Een veertigtal leden bezocht het Nederlands Zouaven Museum en de daarnaast gelegen basiliek.

De jaarlijkse grote excursie had op 12 juli plaats en voerde naar Schiedam, waar leden van de plaatselijke historische vereniging ons de fraaiste historische plekken en panden in de stad lieten zien, terwijl de aanwezigen in het jenevermuseum zelf mochten proeven.

Zaterdag 11 september was het weer Open Monumentendag. Leden van de Historische Kring leverden traditiegetrouw belangrijke bijdragen aan de promotie van het cultureel erfgoed in onze regio.

Over 'Oranjerieën in Nederland' sprak op 27 oktober voor een gehoor van 80 leden de heer E. Geijtenbeek in de 'Gouden Leeuw' te Wijk bij Duurstede. Als beheerder van de buitenplaats Hindersteijn en kenner bij uitstek van de beheersproblematiek werd dit onderwerp, ondersteund met dia's, door hem voor het voetlicht gebracht.

Het fraaie huis aan de Dorpsstraat 1 te Bunnik stond op 23 november voor eveneens 80 leden

van onze vereniging letterlijk en figuurlijk met haar deuren open. Peter de Wit, voorzitter van de vereniging en architect, schetste de geschiedenis van het pand door de eeuwen heen en de centrale ligging in het oude dorp aan de Kromme Rijn. De familie Couwenbergh, die het huis bewoont en er een antiekzaak drijft, vertelde over de vele antieke voorwerpen.

H.J.J. Steenman en K. van der Wiele-Pasterkamp

HISTORISCHE KRING TUSSEN RIJN EN LEK

Financieel jaaroverzicht 1999

	1999	Begroting 1999	1998	Begroting 1998	Begroting 2000
Ontvangsten					
Contributies	f 19384	f 19100	f 15845	f 16100	f 19100
Rente bank	- 698	- 700	- 736	- 650	- 600
Verkoop losse nummers	- 43	- 100	- 47	- 100	- 100
Advertenties	- 600	- 600	- 600	- 200	- 600
Opbrengst publicaties	- 139	- 0	- 334	- 0	- p.m.
Totaal ontvangsten	<u>f 20864</u>	<u>f 20500</u>	<u>f 17562</u>	<u>f 17050</u>	<u>f 20400</u>
Uitgaven					
Drukken periodiek	f 12736	f 11500	f 11350	f 11000	f 14000
Porti	- 2324	- 2500	- 3176	- 3500	- 2500
Bestuurskosten	- 133	- 250	- 106	- 250	- 250
Bankkosten	- 238	- 600	- 245	- 600	- 500
Folder	- 0	- 1000	- 0	- 800	- 1000
Zaalhuur	- 450	- 800	- 755	- 650	- 800
Kosten lezingen	- 494	- 850	- 810	- 600	- 850
Convocaties	- 555	- 900	- 1047	- 750	- 600
Attenties	- 318	- 350	- 329	- 350	- 350
Kosten excursies	- 329	- 500	- 325	- 500	- 500
Projectieapparatuur	- 365	- 350	- 365	- 350	- 350
Archeologische Kroniek	- 500	- 500	- 2040	- 2000	- 500
Kosten publicaties	- 1000	- 0	- 0	- 0	- 0
Kosten werkgroepen	- 0	- 0	- 0	- 0	- 500
Totaal uitgaven	<u>f 19442</u>	<u>f 20100</u>	<u>f 20548</u>	<u>f 21350</u>	<u>f 22700</u>
Dotatie publicaties- fonds	-/- 861	- 0	- 334	- 0	- 0
Per saldo een vermo- gensmutatie van	2283	- 400	-/- 3320	-/- 4300	-/- 2300
Totaal uitgaven	<u>f 20864</u>	<u>f 20500</u>	<u>f 17562</u>	<u>f 17050</u>	<u>f 20400</u>

Balans per 31 december 1999

ACTIVA

	1999	1998
Projectieapparatuur	f 370	f 735
Rabobank r.c. 32.98.07.498	- 11484	- 1138
Rabobank spaarrekening 32.98.287.555	- 17000	- 21331
Kas	- 346	- 566
Provincie Utrecht	- 2850	- 0
Te ontvangen contributie	- 1530	- 140
Te ontvangen rente	- 0	- 7
Te ontvangen excursiegelden	- 78	- 97
Te ontvangen advertentieopbrengsten	- 575	- 100
	<u>f 34233</u>	<u>f 24114</u>
	=====	=====

PASSIVA

	1999	1998
Vermogen	f 11698	f 9415
Publikatiefonds	- 9982	- 10843
Te betalen drukkosten periodiek	- 9918	- 2809
Vooruitontvangen contributie	- 0	- 70
Overige te betalen posten	- 1635	- 977
Te betalen SPOU	- 1000	- 0
	<u>f 34233</u>	<u>f 24114</u>
	=====	=====

Toelichting bij de jaarrekening 1999

Op grond van afspraken tussen het bestuur en de redactie wordt het voor- of nadelig saldo van de uitgaven in de historische reeks gemuteerd op het publicatiefonds. Dit fonds dient ter financiering van toekomstige publicaties. Gestreefd wordt hierbij de publicaties kostendekkend te laten zijn, eventueel onder verrekening van verkregen subsidies. De publicaties komen niet ten laste van de exploitatie van de vereniging.

W. Donselaar (penningmeester)

Jaarverslag van de archeologische werkgroep 'Leen de Keijzer' over 1999

Een jaarverslag schrijven is in het algemeen een saaie bedoening. Je verzamelt een opsomming van wapenfeiten, die direct na publicatie weer aan de vergetelheid prijs gegeven wordt. Dit jaarverslag zou daarop een uitzondering kunnen zijn. Het zou voor een archeoloog een historisch moment moeten zijn. Immers, het is een jaarverslag geschreven op de drempel van een nieuw millennium. Maar toch kan ik het zo niet ervaren. Aan de ene kant is *ieder* moment in het leven een moment van historisch belang: het herhaalt zich nooit meer! (Te vaak realiseer je je dat tot je spijt pas achteraf.) Anderzijds is het belang van zo'n moment relatief en blijkt het voor 'de ander' vaak helemaal niet zo belangrijk.

Deze factoren spelen een belangrijke rol als je met anderen samenwerkt. Ze kunnen dan tot belangentegenstellingen leiden. Nu is het in onze werkgroep een goede traditie - door Leen de Keijzer ingevoerd - dat ieder lid vrij is in de wijze waarop hij zijn steentje aan de gestelde doelen wil bijdragen. Ook proberen we elkaar niets op te dringen. Dat is goed, én heel plezierig werken en het kan nog effectief zijn ook. Dat bleek ook weer dit jaar, zoals te zien op de afbeelding. Op deze foto ziet u alleen maar gebogen ruggen: eensgezind werkend bij de opgraving aan de Binnentuin in Houten.

Door de opletendheid van de heer Ben Elberse, die de graafwerkzaamheden in de Vinexlocatie van Houten met arendsogen volgt, werden we attent gemaakt op een gebied met bewoningssporen uit IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen, bij ons nu bekend als locatie Dina. In de loop van een aantal maanden werden zeer grote aantallen scherven verzameld. De oudste daarvan, die direct bovenop een oerlaag gelegen waren, dateren uit de tijd vóór Christus. Ze lagen ingebed in wat waarschijnlijk eens de oever van een rivier was. Mogelijk werd daar generaties lang afval weggegooid. Er werd ook veel dierlijk materiaal gevonden, waaronder een aantal paardenschedels. Op de hogere niveaus werd veel middeleeuws aangetroffen. Bijzondere vondsten daar waren een

De leden van de archeologische werkgroep aan het graven (foto J. van Herwijnen, 1999)

kraal en een sleutel. Hoewel wel verwacht, werden er geen plattegronden van huizen gevonden. Er wordt nog bezien, of we daar nog verder gaan met ons onderzoek.

Toen de restauratie van het kasteel Heemstede definitieve vormen aangenomen had, werd ons gevraagd om daarbij archeologisch onderzoek te doen. In overleg met Ton van Rooijen werd een plan de campagne opgesteld, dat inhield onderzoek naar de opbouw van de funderingen van het kasteel en onderzoek naar de funderingen van de ten dele in circa 1990 en de rest in 1999 gesloopte poortgebouwen.

De kasteelfundering bleek gelegd op houten balken. Daarvan werden monsters genomen om datering mogelijk te maken. Een bij het graven van de liftschacht gevonden paal werd

geprepareerd voor dendrochronologisch onderzoek.

Van het vroegst gesloopte gedeelte van het poortgebouw bleek de fundering nog volledig aanwezig. In de sloot/gracht die direct om dit gebouw liep, werden vele vondsten van recent materiaal gedaan: glaswerk, eierkolen, aardewerk, delen van een fornuis, alles uit de periode rond 1950. Ook werden daarin stukken zand en hardsteen aangetroffen die blijkbaar bij het kasteel weggehaald waren en gebruikt om de sloot te dempen. Een bijzondere vondst was hier een zwaar geoxideerd, maar nog goed herkenbaar gedeelte van een Duits machinepijstool: een Mauser. Bij het ontgraven van de fundering van de achtergevel werden veel fragmenten van volksaardewerk uit de periode 1600-1800 gevonden. Aangebouwd aan de fundering van de zijgevel grenzend aan het pad naar het kasteel, werd een vuurhaard gevonden, waarin nog as en houtskool aangetroffen werd.

Anton van Schip

Boeken

Gemeente Houten

O. Wittewaall, *Veel vertier en doortogt - een greep uit de geschiedenis van Houten, Schalkwijk, 't Goy en Tull en 't Waal*. Houten, 1999 (64 blz., foto's, illustraties). Uitgave van de gemeente Houten. Te koop voor f 12,50 bij boekhandels in Houten.

De gemeente Houten bouwt en groeit. Steeds meer mensen gaan er wonen. Om hen ook qua

geschiedenis wegwijs te maken, heeft Otto Wittewaall een prettig leesbaar en rijk geïllustreerd boekje geschreven over de geschiedenis van de verschillende kernen in de gemeente. Die geschiedenis is uitdagend, zo uitdagend dat niet te verwachten is dat de nieuwe 'inwoner-lezer' snel op doortogt zal gaan.

Varia

Dubbelnummer en index

Hoewel het de laatste jaren niet meer is vorgekomen, hebben redactie en bestuur besloten om zo nu en dan weer een dubbelnummer van het tijdschrift uit te brengen. Aan dit besluit liggen vooral financiële overwegingen ten grondslag.

De redactie heeft verzuimd om in het laatste nummer van het tijdschrift van 1999 de gebruikelijke jaarlijkse inhoudsopgave en index af te drukken. In het decembernummer van 2000 zullen daarom een inhoudsopgave en index over 1999 en 2000 worden opgenomen. Bovendien hopen we in 2001, wanneer 35 jaargangen van het tijdschrift verschenen zullen zijn, een generale inhoudsopgave en index te maken (*de redactie*).

Reacties van lezers

Naar aanleiding van het artikel van J.A. van Bommel over de Wijkse veerbaas Cornelis van Bommel in *Het Kromme-Rijngebied* van september 1999 (jaargang 33-3, 62-66), schreef de heer F.P.H. van Dalftsen uit Bunnik ons dat met het in de boedelinventaris van 1807 genoemde "*spoel lobbetje*" [?] op bladzijde 64 een *spoel tobbetje* zal zijn bedoeld, zoals dat gebruikt wordt voor het schoonspoelen van bierglazen.

De heer R.J. Holtman uit Odijk plaatste naar aanleiding van het artikel over de Hoge Zandbrug in Werkhoven in dezelfde aflevering van het tijdschrift (bladzijde 49-56) een vraagteken bij de ouderdom van de peilsteen in de brug. In reactie daarop het volgende. Het A.P.

(Amsterdams Peil) was tot het einde van de zeventiende eeuw een volkomen plaatselijk peil, aanvankelijk bekend als 'De Peyl' en later als 'Stadspeyl'. In de loop van de achttiende eeuw ontstond een grotere behoefte aan een algemeen geldend peil voor een betere oeverbeveiliging als gevolg van veelvuldige doorbraken en overstromingen.

Aangezien het Stadspeyl van Amsterdam (A.P.) het meest bekende was, verspreidden de landmeters Cruquius en Lufors het op voor die tijd grote afstanden. In 1774 was het bekend onder de naam A.P. in Vianen, Maasland, Katwijk en Spaarndam. Als uitgangspunten werden rechthoekige, natuurstenen peilstenen met een horizontale groef gebruikt, waarboven een hoogtemaat. In de Franse tijd 1797-1812 werd onder leiding van generaal Krayenhoff het A.P. langs alle grote rivieren verspreid tot aan de landsgrenzen.

Aannemelijk is dat het peilsteentje in de Hoge Zandbrug ook in deze periode is aangebracht. Dus niet tegelijk met de bouw van de brug omstreeks 1750, maar wel ruim voor de herbouw in 1858 (*Saskia van Ginkel-Meester*).

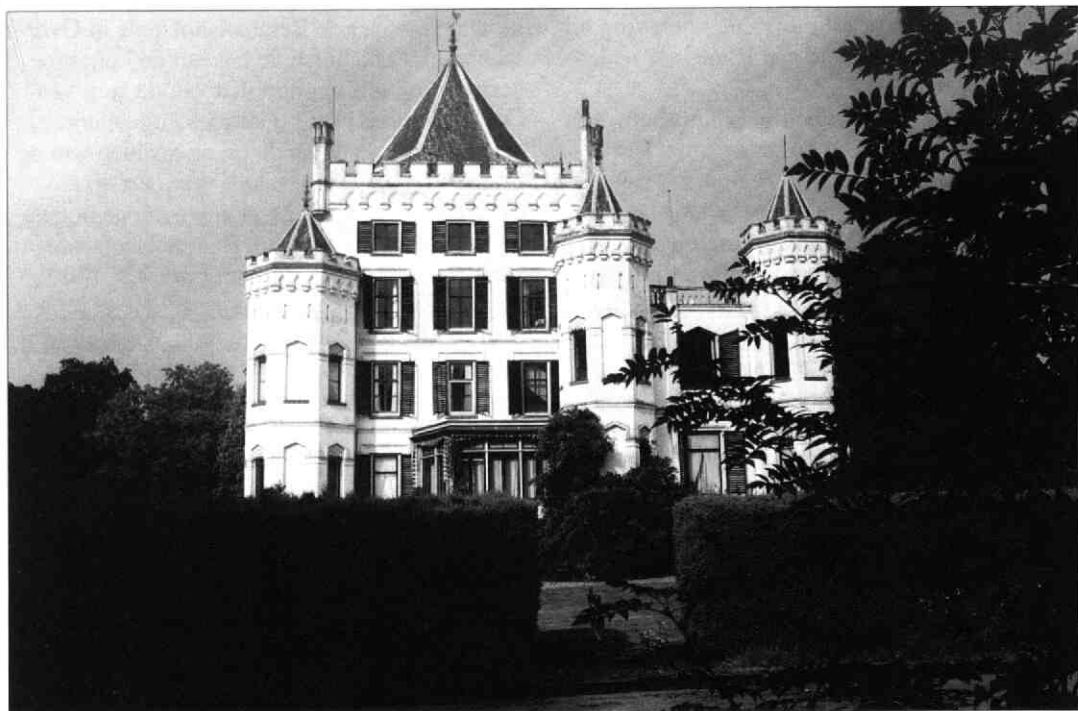
Bron: Bolderman en Dwars, *Waterbouwkunde, deel I algemene waterbouwkunde*, herziene uitgave 1968.

Open Monumentendag en Wijk 700

Zaterdag 9 september 2000 is de jaarlijkse Open Monumentendag. U ontvangt hierover nog nadere informatie, maar gezien de bijzondere activiteiten in ons gebied raden we u aan deze dag alvast in uw agenda te reserveren.

Vier plaatselijke Open Monumentendagcomités (Bunnik, Doorn, Leersum en Wijk bij Duurstede) hebben samen met de provincie Utrecht en het waterschap De Stichtse Rijnlanden een boeiend programma voor het Langbroekerweteringgebied samengesteld. Centraal staan het landelijke thema 'Water' en het zogenaamde gebiedsgericht project voor het Langbroekerweteringgebied. Auto's worden die dag zoveel mogelijk geweerd, zodat wandelaars en fietsers de ruimte hebben. Voor aanvullend busvervoer wordt gezorgd. Hoogtepunt is de openstelling van het gerestaureerde kasteel Sandenburg aan de Langbroekerdijk. Voor het eerst en waarschijnlijk ook voor het laatst kan het hoofdgebouw worden bezichtigd (zie afb.). Ook de beide monumentale Langbroekse kerken en enkele boerderijen zijn te bezichtigen. Op verschillende plaatsen zijn speciale tentoonstellingen ingericht, zoals in de Rioolwaterzuivering in Driebergen over de waterkwaliteit, in de kaasboerderij Doornvoort over de loop van het water en bij de boerderij Broekweg 1 over de tolbruggen van de Langbroekerwetering. Er zijn wandel-, fiets- en kanoroutes uitgezet, een 18de-eeuwse dijkgraaf waar schuwt u voor een dijkdoorbraak en Staatsbos-

beheer geeft een demonstratie over het kappen van essenhakhout. Voor de kinderen is er het educatieve programma 'Watch'. Met een schepnetje en andere hulpmiddelen kunnen de jonge onderzoekers eenvoudige laboratoriumproefjes doen om de waterkwaliteit te meten! In Wijk bij Duurstede valt Open Monumentendag samen met de slotdag van de festiviteiten rond het 700-jarig bestaan van de stad. Vanaf maart tot september 2000 is er feest gevierd door en voor de bewoners met onder meer speciale theateruitvoeringen, tentoonstellingen, muziektopredens en sportwedstrijden. Ook zijn een bouwhistorische kaart, een CD met Wijkse liedjes en een boek over zeven eeuwen geschiedenis verschenen. Zaterdag 9 september staat in het teken van het historische en monumentale karakter van de Wijkse binnenstad. Behalve de grote monumenten (kerk, kasteel, molen en stadhuis) zijn ook verschillende woonhuizen te bezichtigen, in ouderdom variërend van de 15de tot de 19de eeuw. Opzienbarend is een recent ontdekte kloosterkelder uit ongeveer 1400 met een lengte van maar liefst 26 meter! Er zijn tentoonstellingen in de kerkgebouwen en in het nieuwe museum, er zijn muziekitvoeringen en 's middags vindt een

bijzondere historische optocht plaats met aartsbisschop Simonis als middelpunt. In Cothen bent u op 9 september welkom in de molen, de tuin van kasteel Rhijnestein en de Nederlands Hervormde kerk

Open Monumentendag in de gemeente Houten

Op 9 september zal ook in Houten het thema 'Water' centraal staan langs de fietsroute die voor deze dag is samengesteld. Deze route loopt voornamelijk door Schalkwijk en Tull en 't Waal. In dit gedeelte van de gemeente zijn diverse waterstaatkundige werken te vinden zoals de Schalkwijkse Wetering en de Lekdijk die beide in de twaalfde eeuw zijn aangelegd om het gebied geschikt te maken voor bewoning en landbouw. De forten en andere elementen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie hadden een heel ander doel; door middel van het onder water zetten van grote delen van dit gebied hoopte men de vijand te kunnen keren. Fort Honswijk, Het Werk aan de Korte Uitweg en Het Werk aan de Waalsewetering zullen op deze dag te bezichtigen zijn. De route loopt tevens langs diverse andere objecten die met water te maken hebben zoals een brandspuithuisje en een pomp. Verder is kasteel Schonauwen te bezichtigen en waarschijnlijk een opgraving bij de Schalkwijksebrug van een Romeinse nederzetting.

Het startpunt van de route ligt bij museum 'Het Bakhuis' (Overeind 39) en bij de toren van de N.H. kerk in Houten. Op deze punten kunt u een boekje halen waarin de route staat beschreven. In de weken vóór Open Monumentendag wordt in het 'Houtens Nieuws' het definitieve programma gepubliceerd.

Grenspalen in het Kromme-Rijngebied gezocht!

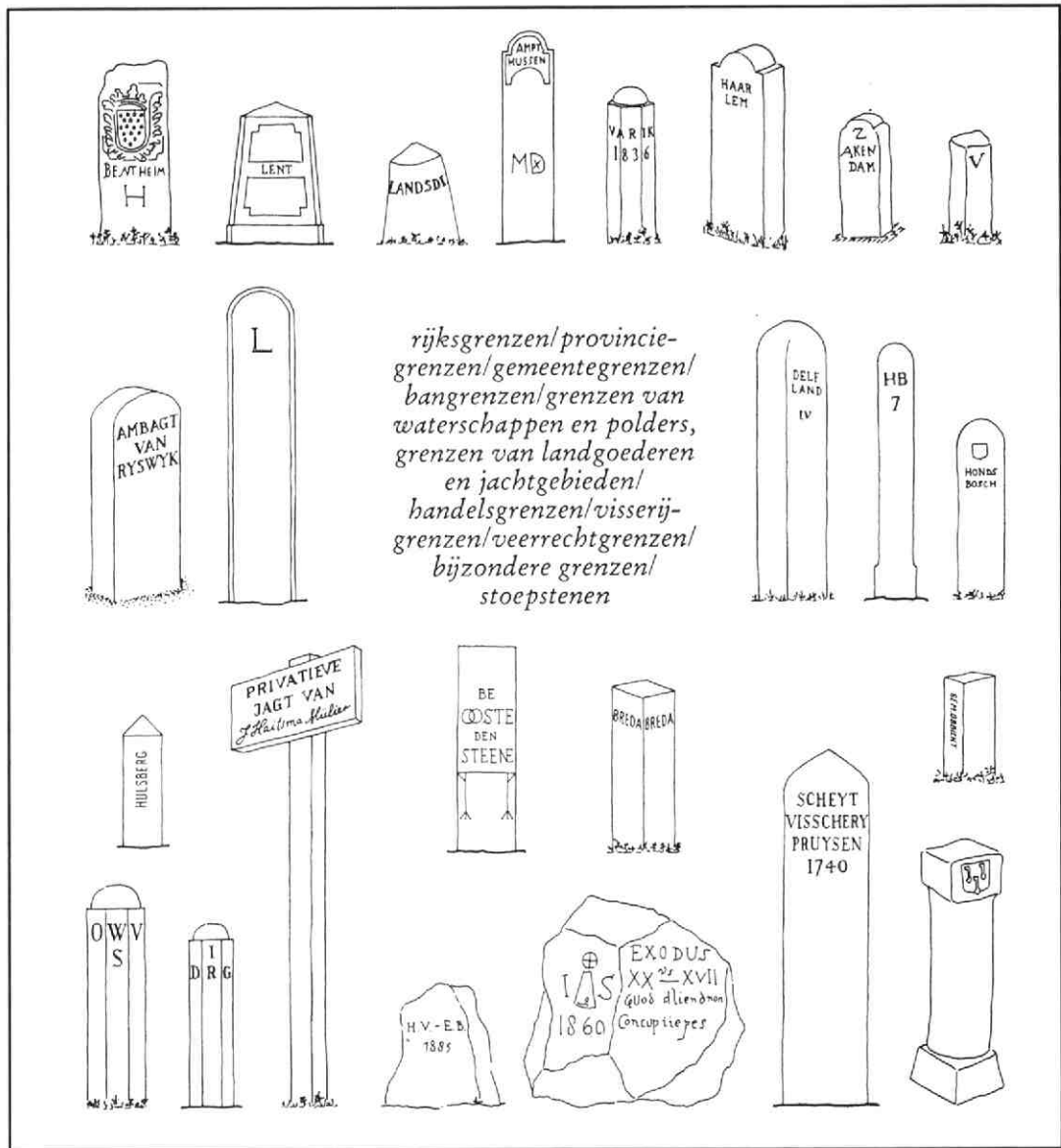
Iedereen heeft wel eens van die houten, natuurstenen of de meer moderne, betonnen paaltjes langs wegen of sloten zien staan. Op veel die paaltjes of soms palen is een nummer of wapenschild aangebracht. Het gaat hier vaak om zogenaamde grenspalen. Deze markeren onder andere de grenzen van een provincie, gemeente of waterschap, van militaire terreinen of van een particulier jachtgebied. Een voorbeeld bevindt zich op de Lekdijk tussen Amerongen en

Wijk bij Duurstede. Het is een oude paal, die de gemeentegrens tussen Amerongen en Wijk bij Duurstede aangaf én geeft. Veel van deze palen hebben hun oorspronkelijke functie verloren. Zij zijn scheefgezakt of overwoekerd door hoog opgaand groen. Soms zijn zij ook verplaatst (wellicht als tuinornament in gebruik), soms zijn ze gedeeltelijk 'onthoofd'. De vraag is nu waar staan in het Kromme-Rijngebied nog van dergelijke, oude grenspalen? Het gaat ons niet om recente, betonnen exemplaren zoals die van het Kadaster. Wij verzoeken u ons te melden als u weet waar een dergelijke paal zich bevindt, met de afmetingen ervan, wat u denkt dat het is, het liefst voorzien van een situatiekaartje met adres en eventueel een foto. Twijfelt u over een paal? Toch melden! Het idee is om met de verkregen informatie in een volgend nummer een artikel te wijden aan deze historische grenspalen met een overzicht van waar ze zijn. U kunt uw reacties richten aan de redactie van dit blad: Postbus 83, 3960 BB Wijk bij Duurstede, t.a.v. mw. M.A. van der Eerden-Vonk (*Saskia van Ginkel-Meester*).

De Bemmelfhofstede in Overlangbroek (2)

Eind 1992 heb ik in dit tijdschrift een artikel geschreven over de Bemmelfhofstede in Overlangbroek¹. Die hofstede lag aan de Langbroekerwetering iets ten noorden van de kerk van Overlangbroek vlak bij kasteel Zuilenburg. Overigens is de hofstede bij de invallen van de Fransen in 1672/73 grondig verwoest en nadien afgebroken. De 21 morgen van de hofstede hebben onder de naam Bemmelfhofstede vanaf in ieder geval 1692 tot ongeveer 1800 bekend gestaan. Het was mogelijk de geschiedenis ervan terug tot in het verre verleden te volgen. De hofstede die in de zeventiende eeuw in handen was van de familie Van Aemstel van Mynden, bleek de opvolger te zijn van het middeleeuwse ontginningshuis Ten Masch. Helaas lukte het me niet te bewijzen naar welke Van Bemmels de hofstede nu eigenlijk was vernoemd. Mijn vermoeden was naar (de nakomelingen van) (An)Thonis (Eelgisz.) van Bemel die toentertijd in Overlangbroek woonde(n).

Zoals een ieder weet die historisch onderzoek doet, helpt soms het toeval (of wordt dat afge-

*rijksgrenzen/provincie-
grenzen/gemeentegrenzen/
bangrenzen/grenzen van
waterschappen en polders,
grenzen van landgoederen
en jachtgebieden/
handelsgrenzen/vissery-
grenzen/veerrechtgrenzen/
bijzondere grenzen/
stoepstenen*

Voorbeelden van grenspalen. Omslagafbeelding van T. Brouwer, *Grenspalen in Nederland*. Zutphen, 1978

dwongen?). Wachtend in Het Utrechts Archief (HUA) op aangevraagde stukken, bekeek ik via het computerscherm willekeurig enige zeventiende-eeuwse notariële akten betreffende Langbroek. Al bladerend viel mijn oog op de vermelding van 21 morgen te Overlangbroek. Ik dacht meteen 'dat is de Bemmels Hofstede'. Akte laten printen, lezen en ja, ik had gelijk! Wat is het geval? Op 13 mei 1678 komen bij notaris Becker te Utrecht tezamen de erven van zaliger Jacob van Aemstel, heer van Rijsenburg

en Zuilenburg om over te gaan tot scheiding van diens goederen². Bij loting krijgt Gerard van Aemstel, te Overlangbroek 'het erff ende gront van een geruïneerde wooningh met een boomgaert' in het geheel 21 morgen groot 'voor deeser gebruyckt sijnde bij Anthony van Bommel' en nu door Jelis van Dam! Deze Anthony is overigens vóór 1675 overleden daar dan sprake is van zijn erfgenamen³. Gelukkig weer een puzzelstukje op z'n plaats (*Ad van Bommel*).

Noten

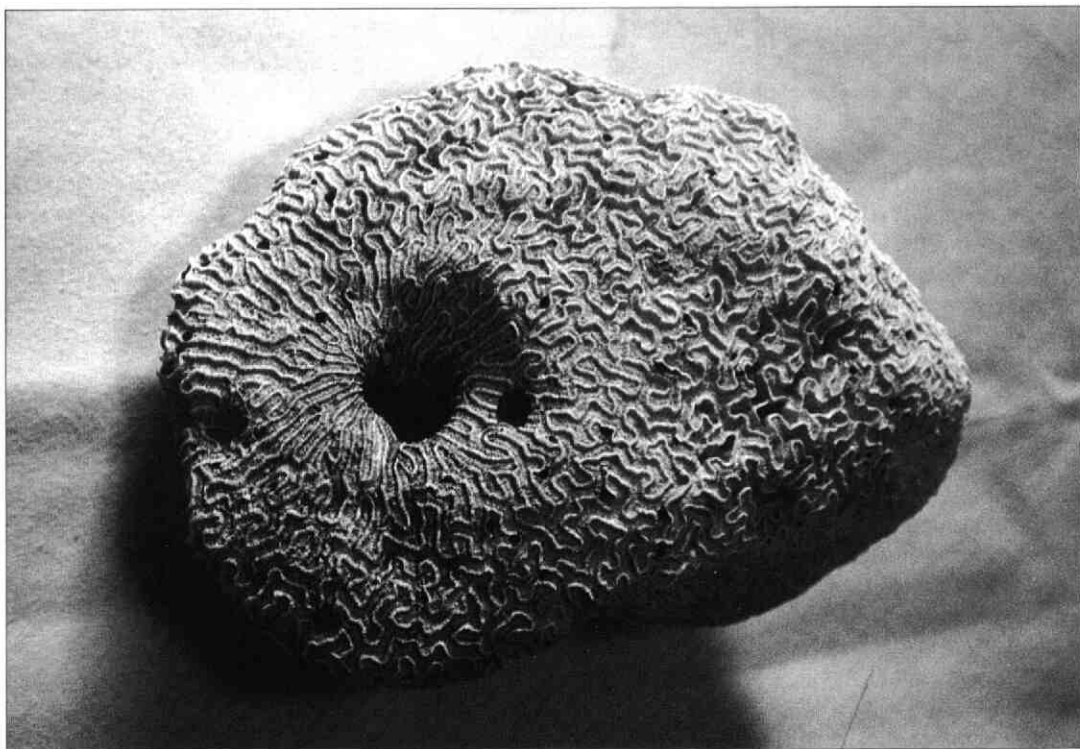
- 1 A.A.B. van Bommel, De Bommelshofstede in Overlangbroek. In: *Tussen Rijn en Lek*, 1992 (26-3), 7-18.
- 2 HUA, Notarieel Archief, nr. U100a01, no. 33.
- 3 HUA, Notariaal Archief, nr. U086a01, no. 340, 6-11-1675.

Gevonden: een hersenkoraal van Heemstede*

Geruime tijd geleden werd door mij een hele mooie hersenkoraal gevonden, grootste lengte x breedte x hoogte: 36x25x16cm. De vondst werd, tezamen met een ronde slijpsteen van zandsteen en een hardstenen 'neut' van het kozijn van een poortdeur, gevonden in bagger die uit de sloot langs de Heemsteedseweg te Houten kwam, in de buurt van nr. 26. Wijlen onze voorzitter, de heer Leen de Keijzer had daar, en elders in sloten op het kasteelterrein van Heemstede, al eerder stukken koraal gevonden, die hij naar ik meen, aan de oudheidkamer van de gemeente Houten geschonken heeft. Toentertijd maakten we niet zo'n ophef over die vondsten omdat die, hoewel mooi, als recent en als niet interessant beschouwd werden. (Het late middeleeuws werd al niet meer serieus ge-

nomen.) Vermoedelijk hebben al deze koralen deel uitgemaakt van de zeventiende-achttiende-eeuwse schelpengrot die in die tijd in de tuinen van Heemstede was ingericht. Over het jaar waarin ik dit stuk vond ben ik niet zeker. Het moet in de tijd geweest zijn dat de laatste restauratie voor de brand gerealiseerd werd: ik schat 1983 of 1984 (*Anton van Schip*).

* De vondst is ook gemeld bij de Provinciaal Archeoloog, t.a.v. dhr. A. (Ton) van Rooijen.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie in het Kromme-Rijngebied¹

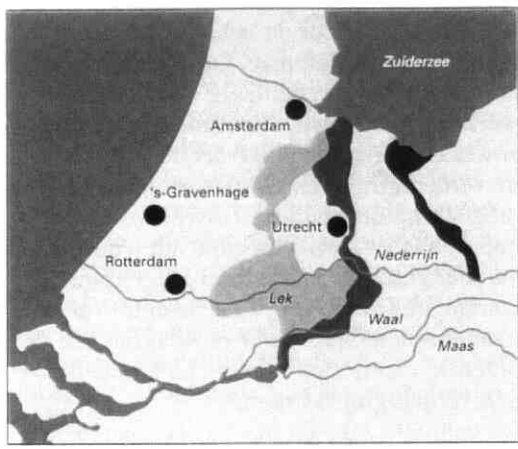
De provincie Utrecht en de Stichting Menno van Coehoorn hebben in 2000 een reizende tentoonstelling georganiseerd over de Nieuwe Hollandse Waterlinie in de provincie Utrecht. De tentoonstelling gaat van gemeentehuis naar gemeentehuis en is van 10 tot 24 november te zien in de bibliotheek te Maarssen en van 27 november tot 8 december in het gemeentehuis van Muiden. Ze bestaat uit een aantal foto-panelen met tekst. Dit artikel kan als achtergrond dienen (de redactie).

Dolf Bekius

In het Kromme-Rijngebied ligt een gedeelte van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Twee karakteristieke ruimtelijke eigenschappen van dit voormalige verdedigingssysteem zijn hier nog in het landschap herkenbaar. In het eerste deel van dit artikel worden deze twee eigenschappen nader gedefinieerd. Daarna wordt aan de hand van de ontwikkelingsgeschiedenis van het verdedigingssysteem beschreven hoe deze eigenschappen vorm hebben gekregen in het Kromme-Rijngebied. Op grond van dit alles wordt afgesloten met enkele op-

merkingen ten aanzien van de toekomst van de Nieuwe Hollandse Waterlinie in dit gebied.

De geschiedenis van de Nieuwe Hollandse Waterlinie gaat terug tot in de zestiende eeuw. Toen werden plannen gemaakt om tussen de Zuiderzee en de Biesbosch een verdedigingslinie te creëren door gebieden onder water te zetten. In de zeventiende eeuw werd hier de Hollandse Waterlinie aangelegd. Na afloop van de Franse tijd werd besloten om deze linie te moderniseren. De gemoderniseerde waterlinie, die ook de stad Utrecht beschermde, werd de Nieuwe Hollandse Waterlinie genoemd en heeft vanaf 1815 tot in de Tweede Wereldoorlog gefunctioneerd². De Nieuwe Hollandse Waterlinie was opgebouwd uit een verdedigingslijn en een inundatiesysteem. De verdedigingslijn bestond, eenvoudig gesteld, uit de verdedigingswerken en de inundaties. De inundaties waren in vrestijd afwezig. Het inundatiesysteem bestond in hoofdzaak uit de inundatiekommen, waterlopen, inundatiekeerkades, sluizen en duikers. Meestal behoorden de inundatiemiddelen niet tot de verdedigingslijn. Zo zouden bij de onderwaterzetting waterlopen worden gebruikt die vóór de verdedigingslijn lagen³. De vorm van de Nieuwe Hollandse Waterlinie was het resultaat van een door de mens in gang gezette wisselwerking tussen de morfologie van het landschap, de militaire techniek en de infrastructuur. Voor een goed begrip van de karakteristieke ruimtelijke eigenschappen van het verdedigingssysteem wordt, aan de hand van de drie laatstgenoemde factoren, hieronder eerst dit proces nader beschouwd.

Om de provincie Holland te beschermen werden verschillende waterlinies aangelegd. Van links naar rechts: de (Oude) Hollandse Waterlinie (1673), de Nieuwe Hollandse Waterlinie (1815) en de Grebbelinie (1742). Bron: G.P van de Ven, red., *Leefbaar Laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en de landaanwinning in Nederland. Utrecht, 1993*

De morfologie van het landschap⁴

Het landschap was de drager van het verdedigingssysteem. Niet toevallig werd de waterlinie tussen de Zuiderzee en de Biesbosch aangelegd. Deze landstreek maakt deel uit van een groot veengebied dat wordt doorsneden door rivierarmen van de Rijn en de Maas. De ondergrond van het gebied bestaat daardoor uit veenpakketten afgewisseld met rivierafzettingen. De rivierafzettingen zijn ontstaan door overstromingen van de rivieren. Daarbij werd dicht bij de bedding het grove materiaal (zand en grind) afgezet waardoor oeverwallen ontstonden. Verder van de bedding bezonken in kalmer water de fijnere klei- en slibdeeltjes: deze gebieden worden komgronden of rivierkleigronden genoemd. Door de tijd heen hebben de rivieren hun loop verlegd en werden op de nieuwe lokatie ook nieuwe oeverwallen opgebouwd. De oude rivierbeddingen zijn samen met hun oeverwallen als hogere ruggen, stroomruggen genoemd, in het landschap komen te liggen.

In de Middeleeuwen heeft men de veen- en rivierkleigronden in dit gebied ontgonnen. Voordat deze natte gronden in cultuur konden worden gebracht moesten ze echter worden ontwaterd. Daartoe werd een uitgebreid afwateringssysteem van sloten en weteringen aangelegd. De ontwatering had oxidatie van het veen en inklinking tot gevolg. Dit leidde, in combinatie met turfwinning, tot een flinke maaiveldddaling in het gebied. De afwatering, die aanvankelijk nog op vrij natuurlijke wijze had plaatsgevonden, ging hierdoor steeds meer problemen opleveren. Ter bestrijding van de wateroverlast werden kades en dijkes opgehoogd, sluizen en duikers aangelegd en polders gevormd.

De lage ligging ten gevolge van de maaiveldddaling maakte de veen- en rivierkleigronden geschikt als inundatiekommen. De hogere delen in het landschap, zoals polderkades, stroomruggen en oeverwallen, vormden in feite de enige te verdedigen doorgangen en deze konden tevens worden gebruikt voor het keren van inundatiewater. De rivieren en het uitgebreide afwateringssysteem boden goede mogelijkheden voor de aanvoer van het benodigde inundatiewater.

Ontwikkelingen in de militaire sfeer⁵

De ontwikkelingen op het militaire vlak waren zeer bepalend voor de vorm van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Vanouds was de oorlogvoering geconcentreerd in de nabijheid van steden. Na de komst van het vuurwapen trad langzamerhand steeds meer ruimtelijke spreiding op: het strijdtoneel verplaatste zich naar het open veld. Door perfectionering van het vuurwapen en de ontwikkeling van snellere transportmiddelen namen vanaf de negentiende eeuw de reikwijdte van het geschut en de mobiliteit in de oorlogvoering sterk toe. Door deze ontwikkelingen ontstond behoefte aan een meer verdichte defensie, een meer voorwaartse defensie en een kortere inunderingstijd. De inrichting van de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd op deze behoeftes afgestemd.

In de aanleg van de linie op zichzelf weerspiegelt zich al de behoefte aan een meer verdichte defensie. Verdedigingslijnes werden namelijk ontwikkeld als reactie op de tendens naar ruimtelijke spreiding in de oorlogvoering. Ook na haar aanleg werd de inrichting van de Nieuwe Hollandse Waterlinie nog beïnvloed door de behoefte aan een meer verdichte defensie. Om accessen beter af te sluiten zijn regelmatig verdedigingswerken bijgebouwd. Aanvankelijk bestonden zowel de oorspronkelijke als de bijgebouwde verdedigingswerken uit forten waarvan de dekking herhaaldelijk moest worden aangepast aan de steeds toenemende vuurkracht van het geschut. Nadat rond 1885 granaten waren geïntroduceerd waar geen fort meer tegen bestand was, vond verdichting van de defensie plaats met behulp van kleine betonnen verdedigingswerken.

De behoefte aan een meer voorwaartse defensie ontstond vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw door de toenemende reikwijdte van het geschut. Om geen vijandelijke projectielen achter de linie te laten belanden, heeft men op veel plaatsen de verdediging vooruitgebracht. In een aantal gevallen heeft men dit doel bereikt door de omvang van de inundaties te vergroten. Op hoger gelegen delen in het landschap werd de defensie vooruitgebracht met behulp van verdedigingswerken. Aanvankelijk gebeurde dat

door de aanleg van nieuwe forten, na 1885 met behulp van betonnen verdedigingswerken.

De noodzaak om de inundatietijd te bekorten hing sterk samen met de steeds toeneemende mobiliteit in de oorlogvoering. Aanvankelijk was de inundering vrijwel geheel afgestemd op de bestaande waterhuishoudkundige situatie. Water zou via de reeds aanwezige waterlopen worden aangevoerd en om de inundaties te keren werd zoveel mogelijk gebruik gemaakt van al bestaande kades. Om inundaties van ongeveer gelijke diepte te kunnen stellen werden, afgestemd op de hoogteverschillen in het landschap, inundatiekommen gevormd met elk een eigen inundatiepeil. Met het doel de onderwaterzetting te versnellen zijn in de loop der tijd veel veranderingen in het inundatiesysteem aangebracht. Men heeft waterlopen verruimd, inundatiekanalen aangelegd om de aanvoerwegen van water te verkorten, nieuwe scheepvaartkanalen in het systeem opgenomen en, om het inundatiewater zo effectief mogelijk te verspreiden, de indeling van de inundatiekommen gewijzigd.

Infrastructuur⁶

Naast het landschap en ontwikkelingen van militaire aard speelden ook ontwikkelingen in de infrastructuur een rol bij de vormgeving van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Niet alleen werden infrastructurele elementen die ten tijde van de aanleg van de linie al aanwezig waren, zoals kades en weteringen, geïntegreerd in het verdedigingssysteem, ook infrastructurele ontwikkelingen die na de aanleg van de linie plaatsvonden hadden effect op de inrichting van het verdedigingssysteem.

Een belangrijke innovatie waren de spoorwegen, die omstreeks 1840 in Nederland werden geïntroduceerd. Waar spoorwegen de waterlinie doorkruisten had dat doorgaans negatieve gevolgen voor de verdedigingswaarde. In het laag gelegen veen- en rivierkleigebied werden de spoorlijnen namelijk aangelegd op dijken die toegangen door de linie vormden. Om deze gevolgen te compenseren werden de spoorlijnen vaak door, of vlak langs, bestaande verdedigingswerken

aangelegd. Wanneer een spoorlijn de linie onvoldoende dicht bij verdedigingswerken doorsneed, werden bij het spooraccés nieuwe verdedigingswerken aangelegd.

Ook de aanleg van waterwegen kwam in de negentiende en de twintigste eeuw in een stroomversnelling. Waar nieuwe kanalen de Nieuwe Hollandse Waterlinie doorkruisten of passeerden leidde dit enerzijds tot verstoringen van het bestaande verdedigingssysteem, maar anderzijds ontstonden ook mogelijkheden voor een snellere inundering. Gewoonlijk bracht dit de aanleg van nieuwe inundatievoorzieningen met zich mee. Waar de aanleg van een nieuw kanaal de verdedigingswaarde van de linie aantastte werden als compensatie verdedigingswerken aangelegd.

Samenhangend met de ontwikkeling van het autoverkeer werden vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw op grote schaal nieuwe wegen aangelegd en bestaande wegen verbeterd. De Nieuwe Hollandse Waterlinie werd door een aantal van deze verkeersaders doorsneden waardoor het verdedigingsvermogen zou worden aangetast. Als compensatie voor de verloren verdedigingswaarde werden op veel plaatsen waar een nieuwe of verbeterde weg de linie doorsneed betonnen verdedigingswerken gebouwd. Zo nodig werden ook nieuwe inundatievoorzieningen aangelegd.

Twee ruimtelijke eigenschappen

Op basis van het voorgaande kunnen aan de vorm van de Nieuwe Hollandse Waterlinie de volgende karakteristieke aspecten worden onderscheiden. Ten eerste blijkt dat de linie een in de omgeving geïntegreerde structuur was. Het natuurlijke landschap en de daarin aangelegde infrastructuur gingen deel uitmaken van het verdedigingssysteem. In de tweede plaats blijkt dat, als gevolg van de ontwikkelingen op militair en infrastructureel gebied, de vorm van de waterlinie aan verandering onderhevig was. Om te zien hoe deze eigenschappen vorm hebben gekregen in het Kromme-Rijngebied, wordt in de volgende paragraaf de ontstaansgeschiedenis van het daar gelegen gedeelte van de waterlinie nader beschouwd.

Het Kromme-Rijngebied. Bron: Wegenkaart van Midden-Nederland, schaal 1:200.000. Copyright ANWB Media, Den Haag

De linie in het Kromme-Rijngebied

Tot het Kromme-Rijngebied wordt hier het gebied gerekend dat ligt in de driehoek tussen Maartensdijk, Vreeswijk en Wijk bij Duurstede, waarbij ook de Lek is inbegrepen (zie afbeelding). De landschapsontwikkeling in dit gebied is sterk bepaald door veengroei en de activiteit van de Rijn en haar zijtakken. Deze rivier heeft in de loop der tijd haar weg gezocht door het groeiende veen, waarbij oeverwallen, rivierkleigronden en stroomruggen zijn gevormd. Ruwweg afgebakend liggen de rivierafzettingen ten zuiden van de lijn tussen de stad Utrecht en Zeist. Ten noorden van deze lijn liggen de veengronden. De Kromme Rijn, de hoofdriever voordat de Lek die functie rond het jaar 1000 overnam, kan als een watervoerende restgeul worden gezien. Vanaf de tiende, be-

gin elfde eeuw werden de veen- en rivierkleigronden in dit gebied ontgonnen. Om de gronden in cultuur te kunnen brengen moesten zij worden ontwaterd, waartoe vele sloten, wetingen en kades zijn aangelegd. Door de aanleg van de Lekdijk in de twaalfde eeuw werd de ongewenste instroom van rivierwater teruggedrongen. De afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122 verhinderde de aanvoer van Lekwater in de Kromme Rijn waardoor deze rivierarm geschikt werd voor de afvoer van gebiedseigen water. Als alternatieve scheepvaartroute werd na de afdamming de Vaartse Rijn gegraven vanaf de stad Utrecht naar de Lek bij Vreeswijk. Later is ook de Kromme Rijn weer met de Lek verbonden via een afsluitbare duiker. Door de ontwatering is het maaiveld van de veen- en

rivierkleigronden in de loop der tijd flink gedaald ten opzichte van de oeverwallen, stroomruggen en dijken. Toen in 1815 de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd aangelegd waren de belangrijkste hoger gelegen delen in dit gebied de oeverwallen langs de Lek, een hoger gelegen stroomrug bij Jutphaas, de stroomrug langs de Kromme Rijn die de 'Houtense Vlakte' werd genoemd, en de wegen die vanaf de stad Utrecht naar de Bilt en Maartensdijk voerden: de Biltse Straatweg en de Maartendijkse Weg⁷.

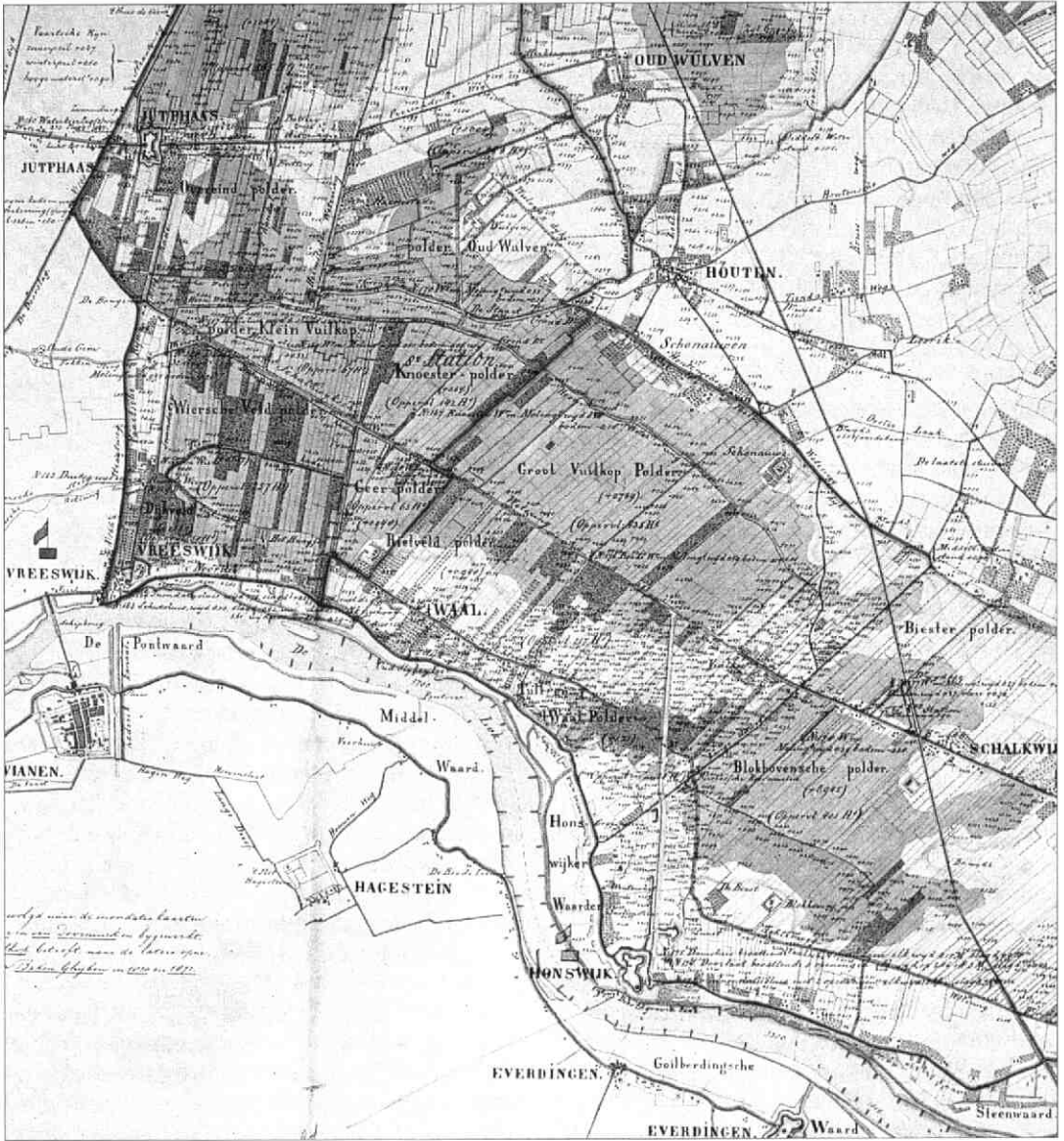
Vanwege de hoogteverschillen in het landschap werden bij de aanleg van het verdedigingssysteem tussen de Lek en de Zuiderzee vier inundatiekommen ingericht. In het Kromme-Rijngebied kwamen de zogenaamde derde en vierde kom te liggen. De derde inundatiekom, waarin een inundatiepeil van 0,94 meter +AP werd aangenomen, was gelegen tussen de Maartendijkse Weg en de Biltse Straatweg. De vierde kom lag tussen de Biltse Straatweg en de Lek. Hierin werd, vanwege de hoogte van de Houtense Vlakte, het inundatiepeil op 1,57 meter +AP gesteld⁸. Om te voorkomen dat de inundatie naar het westen toe zou wegvloeien werden aan de westzijde van de inundatiekommen inundatiekeerkades ingericht. Zo werd vanaf de Maartendijkse Weg via de Biltse straatweg een aaneengesloten, dwars op deze wegen gerichte, kade naar de Houtense Vlakte gerealiseerd. Even ten zuidoosten van de stad Utrecht werden in de bedding van de Kromme Rijn landhoofden en aansluitende inundatiekades gebouwd, zodat deze rivier kon worden afgedamd. Vervolgens werd een korte inundatiekeerkade vanaf de Houtense Vlakte naar de Vaartse Rijn aangelegd. De kade langs de westzijde van de Vaartse Rijn vormde de inundatiekering tot aan de oeverwallen van de Lek. In waterlopen die het kadesysteem kruisten, zoals bijvoorbeeld de Vaartse Rijn, werden afsluitbare duikers of sluizen aangebracht⁹.

De beide inundatiekommen zouden worden geïnundeerd met water uit de Lek. Het inundatiewater zou hoofdzakelijk te Vreeswijk worden ingelaten op de Vaartse Rijn. Vervolgens zouden door het overstromen van de

oostelijke oever van de Vaartse Rijn de polders tussen de Lek en de Kromme Rijn worden geïnundeerd. Vanuit deze polders zou het inundatiewater via de bedding van Oud-Wulverbroekwetering over de Houtense Vlakte naar de Kromme Rijn worden gevoerd. Daar zou het water uit Vreeswijk zich verenigen met inundatiewater dat via de duiker in de Lekdijk bij Wijk bij Duurstede zou worden ingelaten. Vanaf de Kromme Rijn werd het water via oostelijk van de inundatiekering gelegen waterlopen naar de Biltse Straatweg gevoerd. Vanaf daar ging het via duikers in de Biltse Straatweg en de weg naar Maartensdijk naar respectievelijk de derde en de tweede inundatiekom¹⁰.

De droogblijvende terreingedeeltes tussen de inundaties werden met behulp van verdedigingswerken bewaakt. Op de weg naar Maartensdijk en de Biltse Straatweg werden daartoe respectievelijk het fort Blauwkapel en het fort de Bilt aangelegd. Ter verdediging van de Houtense Vlakte werd aan de noordzijde van de Kromme Rijn op deze stroomrug het fort Vossegat gebouwd. Aan de zuidzijde van de Kromme Rijn werden naast elkaar een viertal lunetten, een kleiner type verdedigingswerk, aangelegd. Ten zuiden van de Houtense Vlakte werd op de stroomrug bij Jutphaas een fort gebouwd en de oeverwallen langs de noordzijde van de Lek werden door een verdedigingswerk bij Vreeswijk bewaakt¹¹.

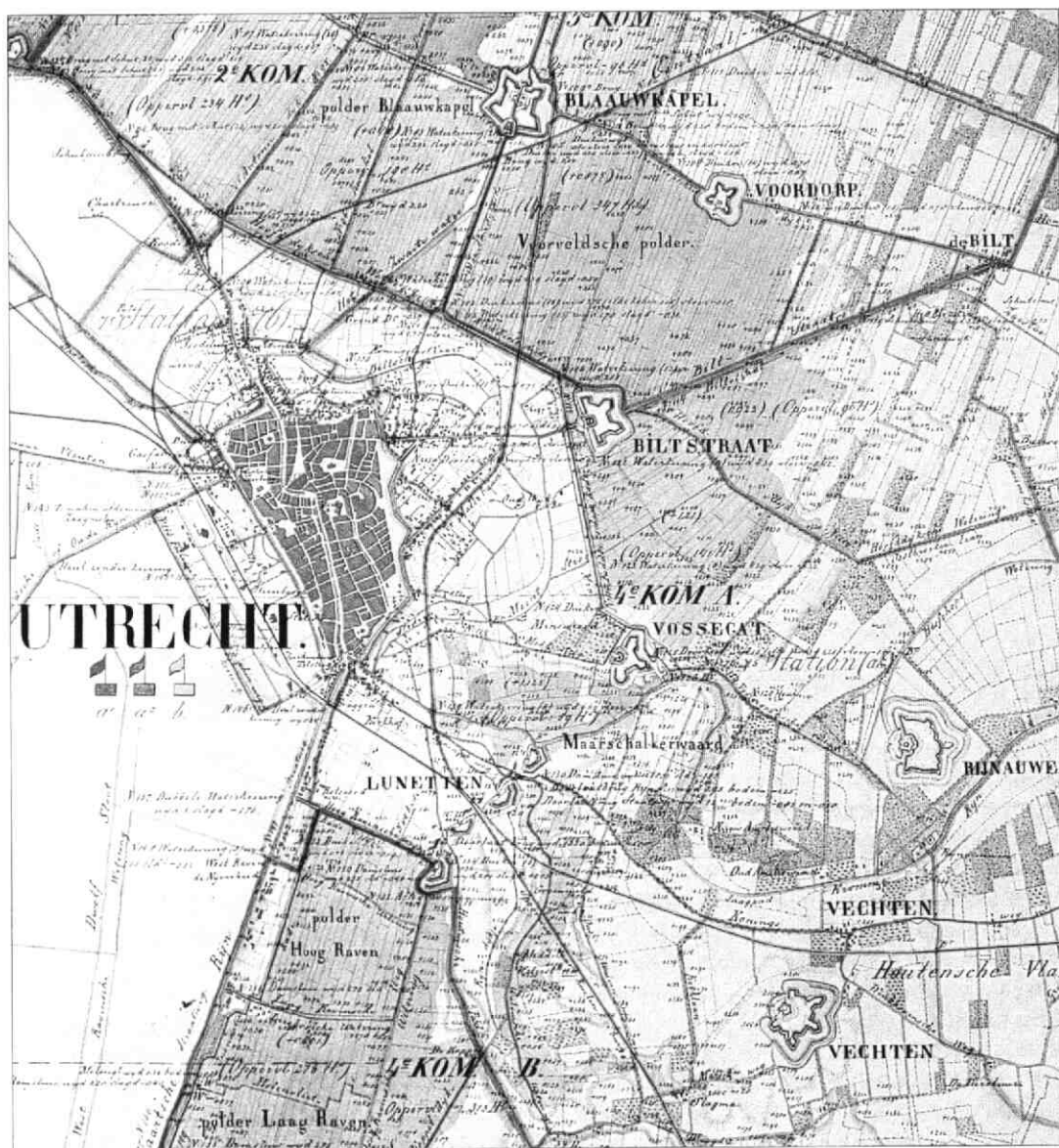
Ter verdediging van de defensie werden in de jaren veertig van de negentiende eeuw verdedigingswerken aan de Lekdijk gebouwd. Men was namelijk bang dat een vijand via de noordelijke Lekoever naar Zuid-Holland zou doorsteken. Dit was mogelijk omdat de verdedigingslijn ten zuiden van de Lek oostelijker lag dan het verdedigingswerk bij Vreeswijk¹². Om de linie ten zuiden van de Lek, waar de inundaties tegen de Diefdijk steunden, in verband te brengen met de linie ten noorden van de Lek werden aan de noordelijke Lekdijk, pal ten noorden van het dorpje Everdingen, het fort Honswijk en het lunet de Snel aangelegd. Het lunet bestreek een bocht in de Lekdijk die niet vanuit het fort onder vuur kon worden gehouden. In 1848 waren beide werken voltooid¹³.

De linie in het Kromme-Rijngebied omstreeks 1875. Weergegeven zijn de verdedigingswerken die voor dat jaartal zijn gerealiseerd. Werken van latere datum staan niet op de kaart. Bron: Algemeen Rijksarchief Den Haag, collectie OSK, inv. H-102a, Kaart van de onderwaterzetting van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, anoniem, zonder jaartal

Op enkele van de bovengenoemde verdedigingswerken is in de negentiende eeuw de ligging van de spoorlijnen in het Kromme-Rijngebied afgestemd. Het tracé van de spoorwegen naar Arnhem (1845) en Den Bosch (1868) werd tussen de lunetten door getrokken en de tracé's van de Centraal-spoorweg (richting Amersfoort, 1863) en de Oosterspoorweg (richting Hilversum, circa

1875) liggen langs fort Blauwkapel¹⁴. Tegelijk met de aanleg van fort Honswijk zijn ook veranderingen aangebracht in het inundatiesysteem. Om de inundatietijd te bekorten werd naast dit fort een inundatiesluis gelegd in de Lekdijk. Het stellen van de inundaties bij Honswijk via Vreeswijk was namelijk een lastig proces: het water moest weer naar het oosten terugstromen en Hons-

wijk lag 0,6 meter hoger dan Vreeswijk. Vanaf de nieuwe inundatiesluis werd het inundatiewater via de gracht van fort Honswijk en een gekanaliseerde wetering in de vierde inundatiekom gebracht¹⁵.

Op grond van onderzoek naar de inundaties in het Kromme-Rijngebied is in de jaren vijftig van de negentiende eeuw het inundatiepeil in de vierde kom op 1,55 meter +AP gesteld en in de derde kom op 0,95 meter +AP¹⁶. Belangrijker was dat het onderzoek leidde tot de conclusie dat de inundaties ten

noorden van de Lek sneller moesten kunnen worden uitgevoerd¹⁷. Als reactie daarop zijn diverse maatregelen uitgevoerd om de inundatietijd te bekorten. Nog in de jaren vijftig werden enkele waterlopen verruimd en werd begonnen om de weg van het inundatiewater over de Houtense Vlacke te verkorten door deze via de grachten van de lunetten te laten lopen¹⁸. In 1866 kwam bij Wijk bij Duurstede een grote inundatiesluis in de Lekdijk gereed, waarna men tussen 1867 en 1871 de Kromme Rijn geschikt heeft gemaakt om

Betonnen verdedigingswerken gaven de linie in de twintigste eeuw een ander uiterlijk. Hier het werk aan de Groeneweg, gelegen langs de noordelijke Lekdijk

voor de inundaties meer water door te voeren. De rivier werd verruimd en er werden bochten afgesneden. In de rivier werden sluizen aangelegd omdat er anders zoveel water doorheen zou stromen dat bij de stad Utrecht overstromingen zouden ontstaan¹⁹. Vervolgens werden tussen 1871 en 1873 in de vierde inundatiekom twee inundatiekanalen en een inundatiekeerkade aangelegd. Eén inundatiekanaal liep van fort Honswijk naar de Schalkwijkse Wetering. Het andere kanaal werd door de stroomrug bij Jutphaas gegraven, parallel aan en ten oosten van de Vaartse Rijn. De nieuwe inundatiekeerkade werd oostelijk langs de Vaartse Rijn aangelegd, en lag ten westen van de nieuwe kanalen. Deze inundatiekade zou een waterscheiding vormen tussen de Vaartse Rijn en de vierde inundatiekom. De Vaartse Rijn kon hierdoor exclusief worden gebruikt voor de inundatie van gebieden ten noorden van het Kromme-Rijngebied. De vierde kom zou worden geïnundeerd met water dat in grote hoeveelheden via de twee nieuwe kanalen en

de inundatiesluis bij Honswijk kon worden aangevoerd²⁰. De ontwikkeling van verderdragend geschut creëerde in de jaren zestig van de negentiende eeuw behoefte aan een meer voorwaartse verdediging. In het Kromme-Rijngebied zijn daarom ten oosten van de bestaande fortificaties nieuwe verdedigingswerken aangelegd. Tussen 1867 en 1871 werden het fort aan de Voordorpse Dijk en, ter verdediging van de Houtense Vlakte, de forten bij Vechten en Rijnauwen gebouwd. Om de afstand tot de vijand te vergroten werden bovendien de inundaties ten noorden van de Biltse Straatweg verbreed²¹. Rond 1873 werd, ter verdediging van de stroomrug bij Jutphaas en het daar door heen gegraven inundatiekanaal, ten oosten van fort Jutphaas de batterij aan de Overeindse Weg aangelegd. De stelling bij Honswijk, aan de noordelijke Lekdijk, werd versterkt met twee nieuwe verdedigingswerken en een gedekte gemeenschapsweg. De gedekte gemeenschapsweg, een type weg dat aan de vijandelijke zijde

wordt beschermd door een wal, werd aangelegd langs het inundatiekanaal en verbond een aantal van de hier aanwezige verdedigingswerken met elkaar. Tussen 1875 en 1881 is de vooruitgebrachte fortrenning rond de stad Utrecht met nog twee forten versterkt en zijn de oudere forten Blauwkapel, de Bilt, Vossegat en de Lunetten onderling verbonden door een gedekte gemeenschapsweg²².

Om het inundatiewater in de nieuwe situatie zo effectief mogelijk te verspreiden werd na 1867 ook de indeling van de inundatiekommen aangepast. De Biltse Straatweg verloor zijn functie als scheiding tussen de derde en de vierde inundatiekom. Het gedeelte van de Voordorpse Dijk tussen fort Blauwkapel en de spoordijk van de Centraalspoorweg alsmede het gedeelte van de spoordijk van de Centraalspoorweg ten noorden van de Voordorpse Dijk gingen nu de scheiding vormen tussen de derde en de vierde kom. De Maartendijkse weg bleef de scheiding met de tweede inundatiekom vormen. Door in de vierde kom het inundatiepeil van 1,55 meter +AP te handhaven en in de derde kom een inundatiepeil van 1,30 meter +AP aan te nemen werd ten noorden van de Biltstraat een aanzienlijke verbreding van de inundaties bewerkstelligd²³. De nieuwgevormde vierde inundatiekom werd opgesplitst in twee deelkommen, de 'vierde kom A' en de 'vierde kom B', waardoor keuzes mogelijk werden ten aanzien van de herkomst en de verdeling van het inundatiewater²⁴.

Tussen 1879 en 1903 is de indeling van de inundatiekommen ten noorden van de Lek opnieuw gewijzigd. In plaats van vier werden nu vijf inundatiekommen ingericht. De twee inundatiekommen in het Kromme-Rijngebied werden samengevoegd tot één kom, de zogenaamde vijfde kom. In vrijwel de gehele vijfde kom bedroeg het inundatiepeil 1,40 meter +NAP. Uitzondering vormde de landstrook tussen fort Blauwkapel, de Maartendijkse Weg en de Oosterspoorweg met een inundatiepeil van 1 meter +NAP. Aangenomen is dat deze verandering samenhangt met de aanleg van het Merwedekanaal²⁵. Dit kanaal werd tussen 1881 en 1893 tussen Amsterdam en Gorin-

chem aangelegd waardoor Amsterdam een betere scheepvaartverbinding kreeg met de Lek en de Merwede. Tussen de stad Utrecht en Vreeswijk werd een deel van het nieuwe kanaal gevormd door de Vaartse Rijn²⁶. Opmerkelijk zijn de lage inundatiepeilen in de vijfde kom. Mogelijk vond men ten tijde van de wijziging een korte inunderingstijd belangrijker dan een brede verdedigingslijn. Verdere verdichting van de defensie vond plaats in 1910 met de aanleg van een kleine buitendijkse batterij bij fort Honswijk en in de eerste wereldoorlog met de bouw van betonnen schuilplaatsen bij de forten. Ook is toen met de aanleg van de werken bij Griftestein (aan de Biltse Straatweg, ten oosten van fort de Bilt) en het werk aan de Groene weg (oostelijk van fort Honswijk) de verdediging vooruitgebracht. Voorafgaand aan de tweede wereldoorlog zijn nog tal van nieuwe betonnen verdedigingswerken aan de linie in het Kromme-Rijngebied toegevoegd²⁷. Samenhangend met de aanleg van het Amsterdam-Rijn- en Lekkanaal en de aanleg en verbetering van wegen rond Utrecht is in de jaren dertig van de twintigste eeuw het inundatiesysteem in het Kromme-Rijngebied drastisch veranderd. Het Amsterdam-Rijnkanaal, aangelegd omdat het Merwedekanaal niet meer voldeed, werd vanaf de stad Utrecht via Jutphaas naar Wijk bij Duurstede gegraven. Vanaf Jutphaas naar de Lek bij Vreeswijk werd een zijtak aangelegd: het Lekkanaal²⁸. In verband met de enorme capaciteit van het nieuwe kanaal werd besloten om de inundaties ten noorden van de Lek voortaan geheel via het Amsterdam-Rijnkanaal te stellen. De grote aanvoercapaciteit maakte ook een verbreding van de inundaties mogelijk. Daartoe werd de vijfde inundatiekom in tweeën gesplitst: de vijfde en de zesde kom, die van elkaar werden gescheiden door de Biltse Straatweg. Omdat de omvang van de inundaties ten noorden van de Biltstraat voldoende was bleef in de vijfde inundatiekom het inundatiepeil van 1,40 meter +NAP gehandhaafd. Het inundatiepeil in de zesde inundatiekom, ten zuiden van de Biltse Straatweg, werd echter op 1,75 meter +NAP gesteld. Om de bredere inundatie in de zesde kom te kunnen keren werden de

Biltse Straatweg en de nieuw aangelegde rijksweg rond Utrecht (de huidige Waterlinieweg) tot aan het meest zuidelijke lunet ingericht als inundatiekeerkade. Vanaf dit lunet werd vervolgens in zuidelijke richting een inundatiekeerkade aangelegd tot aan het Amsterdam-Rijnkanaal. Deze kade sloot bij de batterij aan de Overeindse Weg aan op het nieuwe kanaal. Aan de overzijde van het Amsterdam-Rijnkanaal werd de inundatiekering tot aan de Lekdijk gevormd door de oostelijke dijk van het Lekkanaal. In waterlopen die de inundatiekering kruisten, zoals de Kromme Rijn en het nieuwe Amsterdam-Rijnkanaal, werden afsluitmiddelen aangebracht, zodat afvloeiing van de inundatie kon worden voorkomen. Om aftapping van de inundatie door de vijand te voorkomen werd de waterinlaat bij fort Honswijk gesloten. De doorvoer van het inundatiewater vanaf het Amsterdam-Rijnkanaal in noordelijke richting zou geschieden via een kanaal dat langs de oostzijde van de inundatiekering is aangelegd. Via de duikers in de Biltse Straatweg werd het water daarna naar de vijfde kom gevoerd²⁹. Aangezien in de nieuwe situatie ten zuiden van de lunetten de achtergrens van de inundaties oostwaarts werd verplaatst, trad daar geen verbreding van de verdedigingslijn meer op. Om de verdedigingswaarde op peil te houden werden daarom in de oostelijke kade van het Lekkanaal en in de inundatiekade tussen het Amsterdam-Rijnkanaal en de lunetten betonnen verdedigingswerken aangebracht³⁰.

Hoe verder?

Hierboven is beschreven hoe de Nieuwe Hollandse Waterlinie vorm kreeg in het Kromme-Rijngebied. Van het voormalige verdedigingssysteem in dit gebied is nog behoorlijk wat over. Vooral de verdedigingswerken verkeren, in verhouding tot de rest van het systeem, in goede staat. In het landelijke gebied tussen de stad Utrecht en de Lek zijn de twee karakteristieke ruimtelijke eigenschappen van de linie, integratie in de omgeving en aanpassingen aan militaire en infrastructurele ontwikkelingen, doorgaans nog goed waarneembaar.

De afgelopen jaren zijn meerdere initiatie-

ven ontplooid om aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie nieuwe functies toe te kennen. Het gaat hierbij hoofdzakelijk om functies ten behoeve van recreatie, (cultuurhistorisch) toerisme, natuur, waterbeheer en verstedelijking³¹. Hoe deze voornemens concreet vorm gaan krijgen is bij mijn weten echter nog steeds niet duidelijk. Uitgaand van de voorgaande paragrafen van dit artikel kan wel worden opgemerkt dat bij de toekenning van nieuwe functies aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie in het Kromme-Rijngebied veranderingen in het historische verdedigingssysteem niet hoeven worden geschuwd. De geschiedenis van de Nieuwe Hollandse Waterlinie in dit gebied is er één van verandering en aanpassing. Vanuit historisch perspectief bezien is het niet meer dan logisch om de linie hier, in het kader van haar toekomstige functies, in te passen in het tegenwoordige landschap en aan te passen aan huidige en toekomstige ontwikkelingen.

Drs. D. Bekius studeerde historische geografie aan de Universiteit van Amsterdam en is werkzaam bij Archeologisch Adviesbureau RAAP in Amsterdam

Noten:

- 1 Dit artikel is een bewerking van mijn artikel 'Ruimtelijke karakteristieken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie bij Honswijk', *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 1999-3, 86-96.
- 2 Stichting Menno van Coehoorn, *Atlas van historische vestingwerken in Nederland. Deel IIIa: De provincie Utrecht*. Den Haag, 1964.
- 3 D. Bekius, *De waterlinie. Een onderzoek naar de cultuurhistorische waarde van de Nieuwe Hollandse Waterlinie*. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1998.
- 4 S. Barends et al., red., *Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering*. Utrecht, 1991; J.P.C.M. van Hoof, 'Met een vijand als bondgenoot. De rol van het water bij de verdediging van het Nederlandse grondgebied tegen een aanval over land'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 103 (1988), 622-651; J. Renes & G.P. van de Ven, 'Siedlung und Landschaft im östlichen Rhein-Maas-Delta'. *Siedlungsforschung. Archäologie-Geschichte-Geographie*, 7 (1989), 167-216; G.P. van de Ven, red., *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland*. Utrecht, 1993.

- 5 H. Brand & J. Brand, red., *De Hollandse Waterlinie*. Utrecht, 1986; W. Klinkert, *Het vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874-1914*. Den Haag, 1992; J. Sneep et al., red., *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland*. Den Haag, 1982.
- 6 K.E. Baars, *Varend vervoeren: 100 jaar Merwedekanaal*. Utrecht, 1991; Brand & Brand; Van Hoof; H. Knippenberg & B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*. Nijmegen, 1988; V.E. Nierstrasz, 'Duurzame stellingen en verdedigingswerken'. *De strijd op Nederlands grondgebied tijdens wereldoorlog II*, concept hoofddeel I (1967?), hoofdstuk 14.
- 7 A.A.B. van Bommel, *De Kromme Rijn: waterstaat, onderhoud en gebruik vanaf 1600*. Houten, 1996; C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*. Zutphen, 1983; M. Donkersloot-De Vrij et al., *De Stichtse Rijnlanden. Geschiedenis van de zuidelijke Utrechtse waterschappen*. Utrecht, 1993; J.D.H. Harten, 'Militaire werken'. *De tuin van Utrecht. Geschiedenis van het landschap in het landinrichtingsgebied Groenraven*. Utrecht, 1992, 69-82.
- 8 Algemeen Rijksarchief Den Haag (ARA), Memoiriën uit het geniearchief (OMM) inv. H 77. Eerste bijzondere memorie inhoudende de wijze waarop de inundaties tussen de Zuiderzee en de Lekdijk gesteld zullen worden, dd. 9 november 1819.
- 9 Het Utrechts Archief (HUA), Archief van de eerst-aanwezend ingenieur der genie te Utrecht (EAIU), register van inundatiemiddelen.
- 10 ARA, OMM inv. H 77.
- 11 Brand & Brand.
- 12 ARA, OMM inv. H 144. Memorie betrekkelijk de linie van Utrecht en wel voornamelijk wegens het sluiten der accessen over de regter en linker Lekdijk teneinde de linie van Muideren tot Vreeswijk met die van Culemborg tot Dalem te verenigen, dd. 6 maart 1839, door de eerstaanwezend ingenieur te Utrecht J. van den Polder.
- 13 J. Ketelaar, 'Accesverdediging bij Honswijk'. *Jaarboek Stichting Menno van Coe hoorn*, 1990-1991, 96-111.
- 14 Brand & Brand.
- 15 ARA, OMM inv. H 144; HUA, EAIU, register van inundatiemiddelen.
- 16 ARA, OMM, inv. H 161. Memorie betreffende de verdediging van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, dd. 15 december 1858.
- 17 Idem.
- 18 ARA, OMM, inv. H 150. Verslagen van de commissie belast met het doen van waterpassingen en andere onderzoekingen m.b.t. het stellen van inundaties tussen Waal en Zuiderzee. Hieruit: Voorstellen omtrent de verbeteringen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en Nota van toelichting op de ontwerpen tot verbetering van de Hollandse Waterlinie, tweede gedeelte: de ontwerpen tot verbetering van de waterweg van de vierde naar de eerste kom; HUA, EAIU, register van vestingwerken.
- 19 Van Bommel.
- 20 HUA, EAIU, toeg. 269, inv. 3832. Nota betrekkelijk een ontwerp voor de inundatie kade tot afscheiding van de vierde kom der Nieuwe Hollandse Waterlinie van de Vaartse Rijn, dd. 28-2-1870; ARA, OMM, inv. H233b. Memorie over de inundatiën van de Nieuwe Hollandse Waterlinie benoorden de Lek, dd. 25-1-1874.
- 21 Brand & Brand, Bekius.
- 22 Brand & Brand.
- 23 ARA, OMM inv. H 233b; HUA, EAIU, register inundatiemiddelen.
- 24 ARA, OMM inv. H 233b.
- 25 Bekius, Nierstrasz.
- 26 Baars.
- 27 D. Koen, *Een onuitdoofbaar vuur. Betonnen verdedigingswerken in de Nieuwe Hollandse Waterlinie*. Bunnik, 1995; Brand & Brand.
- 28 Baars.
- 29 ARA, archief van de commandant van het hoofdkwartier veldleger van de koninklijke landmacht, toeg. 2.13.16 inv. 771. Beschouwingen over de economische en militaire betekenis van het kanaal Amsterdam-Boven Rijn met overzicht van de stand van de werkzaamheden in februari 1938; J.S. van Wieringen & J. de Zee, 'Inundatiewerken'. *Water ter verdediging. Vestingbouwkundige bijdragen*. 1994, 9-23.
- 30 Koen.
- 31 Ministeries van LNV, OC&W en VROM, *Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*. Den Haag, 1999; Grontmij, *Schakeling van Jade en Smaragd. Gebiedsverkenning voor het Utrechtse deel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie*. Houten, 1999; P. van Bolhuis & P. Vrijlandt, *Waterlijn. Ideeën voor de toekomst van de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie*. Wageningen, 1999; Grontmij, *Ontwikkelingsplan voor het deel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie in de provincie Utrecht*. Houten/De Bilt, 1989.

Van De Koning, Het Hert en het gerechtshuis: Odijkse herbergen rond 1700

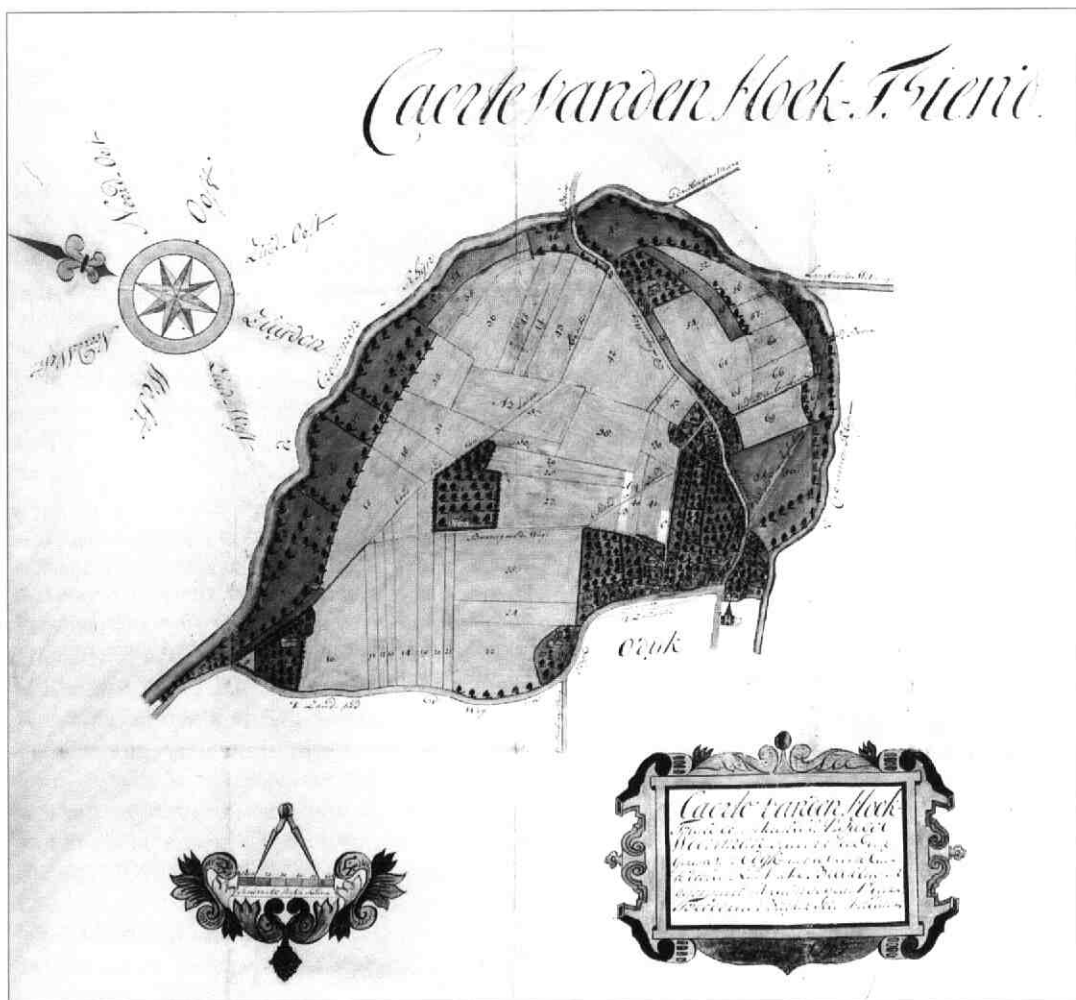
Raymond Uppelschoten

In Odiijk was men waarschijnlijk verrukt over de kroning van onze stadhouder Willem III tot koning van Engeland in 1689. Net als in omliggende plaatsen werd de majesteit in Odiijk geëerd in de naam van een herberg. Het onderzoek naar deze onbekende herberg zette mijn ideeën over de Odiijkse herbergen danig op z'n kop. Het bracht mij ook bij een vrij onbekende familie Van Marlen die in de

zeventiende en achttiende eeuw een zeker aanzien genoot in het dorp. En het plaatste de bestaande opvattingen over het Odiijkse gerechtshuis in een ander daglicht. Kortom, het vroeg om een reconstructie¹.

Aanleiding

In 1717 tekende schout Theodorus Backer een kaart van de Hoektiend van Odiijk. Deze

De kaart van de Hoektiend door Theodorus Backer uit 1717 met De Koning van Engeland op het kruispunt Boomgaardweg-Meent en Het Hert/Zwaan/Wapen op het kruispunt Meent-Zeisterweg (HUA, HGO, VA 1363)

tiend omvatte het dorp tussen de Kromme Rijn en de oude Herenweg. Dat is nu ruwweg het gedeelte van het huidige dorp Odijk tussen de Kromme Rijn en een denkbeeldige grens via de Schoudermantel, Vork en Meent naar de vroegere basisschool De Beurthonk. In de blaffaard (legger) bij deze kaart wordt perceel 103 (hoek Meent-Boomgaardweg) door de schout omschreven als 'hofstede en boomgaard, zijnde een herberg'. Eigenares van de grond was de kerk van Odijk, van het 'getimmer en gepoot' (dus de herberg en boomgaard) was dat de weduwe van Cornelis Claesz. van Marlen². Deze herberg was mij onbekend. Ik beschouwde Het Wapen van Odijk (vanouds De Swane) als de enige dorpsherberg. Een artikel van Hettie Krol uit 1996 in dit blad geeft aan dat die mening nog steeds de meest gangbare is en dat, voor zover bekend, de dorpsherberg tot in de twintigste eeuw geen officiële naam bezat³. Hoe zat dat dus met deze en andere Odijkse herbergen?

Herbergen

Voor meer informatie over de onbekende herberg van de weduwe Van Marlen onderzocht ik de archieven van Odijk. Dit is een behoorlijke uitdaging omdat deze terecht als erg fragmentarisch worden beschouwd. Maar wat bleek? In de beperkte archiefbronnen van en over Odijk wordt op verschillende plaatsen gesproken over herbergen en herbergiers, die geen relatie hebben met De Swane ofwel het Wapen van Odijk. Er waren verschillende aanwijzingen dat in Odijk meer herbergen zijn geweest dan die ene bekende dorpsherberg. Toen alle relevante archiefgegevens waren vergeleken, bleek dat deze in de volgende drie categorieën kunnen worden verdeeld:

- De herberg van de weduwe Van Marlen die in 1717 door Theodorus Backer wordt genoemd in de blaffaard van de Hoektiend.
- De herberg die later Het Wapen van Odijk zou worden.
- Het herbergierschap van Cornelis Paulusz., een lid van de familie Van Marlen.

Ik bespreek de bronnen van deze verschillende herberg-gegevens hieronder, met als doel een reconstructie van de herbergen in Odijk rond 1700.

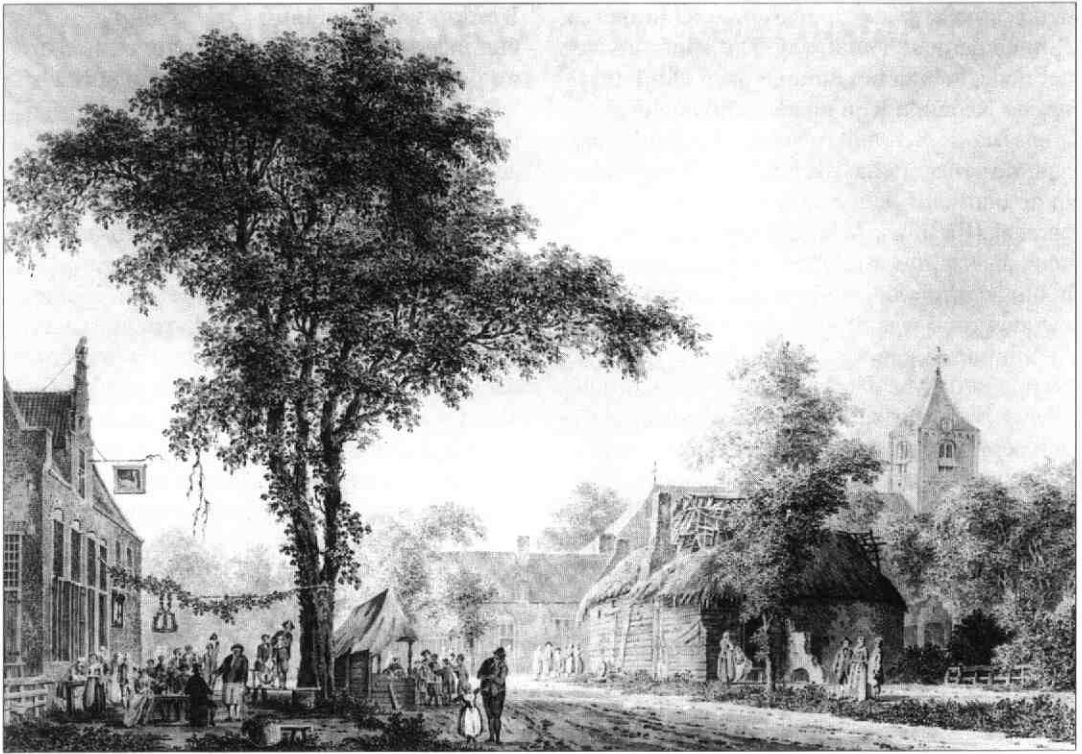
Koning van Engeland

Om meer te weten te komen over de herberg uit de blaffaard van 1717, onderzocht ik allereerst het bezit van de familie Van Marlen in Odijk. Hiervoor moeten we terecht in de archieven van de Hervormde Kerk van Odijk. Deze kerk bezat na de schenking in 1556 door Maria van Boeckhout, vrouwe van Beverweerd, vrijwel alle percelen grenzend aan de huidige Meent. In de bewaard gebleven pachtboekhouding zijn de pachters van deze kerkgronden vanaf 1627 voor een groot deel terug te vinden⁴. Om de geschiedenis van de onbekende herberg te reconstrueren werkte ik jaar voor jaar terug in de pachtregisters. Voor het overzicht presenteer ik de gegevens hier chronologisch, beginnend bij de oudste relevante informatie.

Vanaf 1657 betaalt Claes Pauwelse van Maerlen, timmerman en kerkmeester te Odijk, pacht voor een perceel kerkegrond, hoewel het niet duidelijk is om welk perceel het gaat. Is dit wellicht de herberg op de hoek Boomgaardweg-Meent uit de blaffaard? Het perceel blijkt als een rode draad door de familie te lopen. De pachters van de grond (doorgaans de eigenaren van de bebouwing) zijn als volgt te vinden in, of te herleiden uit het archief van de Hervormde Kerk:

Jaren	Naam
1657-1662	Claes Pauwels
1663-1669	Weduwe Claes Pouwels
1670-1706	Paulus Claesz. van Maerlen
1707-1725	Reijertje Claes, weduwe Paulus Claesz. van Marlen
1717	Weduwe Cornelis Claesz. van Marlen
1726-1731	Claes Cornelisz. van Marlen en Claes Paulusz. van Marlen

Met name de vermelding van de weduwe van Cornelis Claesz. van Marlen maakt de zaak complex, want zij wordt in 1717 genoemd als eigenares, terwijl Reijertje Claes, de weduwe van Paulus Claesz. van Marlen, pacht betaalt. Het lijkt erop dat we hier te maken hebben met een gedeeld eigendom, maar in geen enkel archief is hierover iets terug te vinden. Wel is bekend dat Paulus met zijn broers Willem en Cornelis in 1677 een over-

Gezicht op Odijk met links herberg De Swane en in het midden de herberg van Cornelis Paulusz. van Marlen. Ingekleurde pentekening door Paul van Liender uit 1763 (HUA, TA 931, VA 295)

eenkomst sluit over het eigendom van de hofstede. Hiervan is de inhoud echter niet bekend en het leek even of rondom deze herberg de fragmentarische Odijkse archieven ons parten zouden gaan spelen. Wellicht werd in 1677 iets afgesproken over het erfgoed van de broers Paulus, Willem en Cornelis Claesz. als deze zouden komen te overlijden. Mogelijk ook is de vermelding van de weduwe een fout en bedoelt de schout eigenlijk de weduwe van Paulus Claesz. van Marlen (hoewel zoiets in de zeer nauwkeurige boekhouding van Theodorus Backer niet aannemelijk lijkt). Maar, zoals aangegeven, daarvan is jammer genoeg niets bekend⁴.

Als de pachtgegevens van de hofstede worden gecombineerd met de informatie uit notariële aktes, blijkt de herberg uit de blaffaard al snel een naam te krijgen. In een notariële akte van huwelijksvoorwaarden uit 1726 van Claas Cornelisz. van Maarle en zijn toekomstige vrouw Maria van Arp staat het volgende: '1/2 part in huysinge erve en boomgaartje - aanbreng bruidegom - de Ko-

ning van Engeland. Een herberg dus met de mooie naam De Koning van Engeland. Claas wordt geassisteerd door zijn vader, Cornelis Paulusse, een zoon van Paulus Claesz. Hoewel de herberg in de akte niet als zodanig wordt genoemd, blijft deze als herberg dienst doen tot ten minste 1731. Dat jaar verkopen Claas en Hendrik Paulusse van Marle en de ons bekende Claas Cornelisse van Marle aan Ernst Voskuil namelijk 'huijsinge, zijnde een herberg, staande op 160 roeden land, meest boomgaard, waaruit jaarlijks aan de kerke van Odijk aan pacht betaalt voor den grond ene gulden en achttien stuivers'. Zo blijkt dat we in de periode na de dood van Reijertje Claesse, de weduwe van Paulus Claesz. van Marlen, te maken hebben met een gedeeld eigendom van de zonen van Paulus: Cornelis (later deels overgedaan aan zijn zoon Claes), Claes en Hendrik. De belendingen benoemen precies de ligging van de herberg: westwaarts de Heereweg (huidige Meent) en noordwaarts de Binnenweg (Boomgaardweg). Het betreft hier dus inder-

daad het perceel op de hoek Meent-Boomgaardweg, het perceel 103 uit de blaffaard van 1717. Zelfs de vermelde pacht van één gulden en achttien stuivers klopt met het bedrag dat al vanaf 1659 door de verschillende leden van de familie Van Marlen is betaald. Met andere woorden: op het perceel dat de familie van Marlen van 1657 tot 1731 bezit, heeft de timmerwerkplaats van Claes Pauwels zich ontwikkeld tot de herberg De Koning van Engeland!

Hert, Zwaan of Wapen?

Het Wapen van Odijk geldt vanouds als de dorpsherberg van Odijk. De (oudere) naam De Swane is een reconstructie op basis van enkele achttiende-eeuwse afbeeldingen. De herberg is te zien op drie topografische prenten uit 1750, 1753 en 1763. Deze pentekeningen zijn vrijwel identiek, dus wellicht zijn de afbeeldingen uit 1753 en 1763 kopieën van die van 1750. Op de tekeningen staat de herberg met een uithangbord van een zwaan, overigens een veel voorkomend uithangbord van herbergen. De Swane wordt pas met name genoemd in een rijmpje op een veel jongere historiserende afbeelding uit 1968 van een vergadering in het gerechtshuis⁷.

Hoe was de situatie rondom deze herberg nu circa 1700? Het pand staat op grond van de kerk en dankzij de pachtregisters is de vroegere situatie weer goed te reconstrueren. Ook hier betekende dat terugwerken in de registers vanaf de bekende eigenaar van 1717, Gerrit Vulto, wat de volgende reeks pachters oplevert:

Jaren	Naam
Tot 1662	Heer van Rijsenburg
1662-1677	Peter Jacobsz. van Driebergen
1677-1688	Gerrit Brouwer en diens weduwe
1688-1693	Elisabeth Schuijt, joffer Wijckersloot
1693-1694	Cornelis Jansz.
1694-1705	Peter van Bommel
1707-1718	Willemina van Bommel, getrouwd met Gerrit Jansz. Vulto
1719- ...	Willemina van Bommel, wed. van Vulto

Als we de uitvoerige beschrijvingen van dit perceel betrekken bij de reeks pachters, ontstaat een goed beeld van de ontwikkeling van de herberg op de hoek Meent-Zeisterweg. Deze bestaat al in 1662, als Peter Jacobsz. van Driebergen het huis 'daer het sittend hert uithangt' koopt van de heer van Rijsenburg. In die periode is de herberg ook het gerechtshuis, want schout en schepenen vergaderen er in 1672. Vanaf 1677 is Gerrit Brouwer eigenaar en pachter van het perceel. In 1685 betaalt hij voor een aantal andere percelen van de kerk, terwijl 'de grontpacht van 't hert nogh open staet'. In 1688 (na een hiaat in de gegevens van enkele jaren) pacht joffer Wijckersloot (Elisabeth Schuijt, dan weduwe van Cornelis van Wijckersloot) de grond van 't huijs in 't hert'. Zij betaalt tevens 'de noch openstaende pachten van 't huys in 't hert bij Gerrit Brouwer verschuldigd sijnde 1686'. Tot 1693 pacht zij als joffer Wijckersloot het huis met steeds de naam 't Hert voor een bedrag van 2 guldens, 14 stuivers en 8 penningen. Van 1695 tot 1705 wordt het perceel voor dezelfde prijs gepacht door Peter van Bommel, maar nu met de omschrijving 't huijs ofte herberge het hert' of 'daer 't hert uijthangt'. In die periode hebben we dus duidelijk met een herberg te maken die de naam Het Hert draagt. Vanaf 1707 betaalt Gerrit Jansz. Vulto (getrouwd met Peter van Bommels dochter Willemina) voor 'sijn hofstede' of 'sijn huijs' hetzelfde bedrag aan grondpacht. In de blaffaard van 1717 wordt Gerrit Vulto genoemd als eigenaar van de opstallen van 'hofstedeken en boomgaertje, zijnde tegenwoordig het geregtshuijs'. Het huis is dan al vanaf 1707 in de archieven niet meer genoemd als herberg. Die aanduiding is in de blaffaard van 1717 heel expliciet alleen weggelegd voor De Koning van Engeland van de twee weduwen Van Marlen. Echter, in 1711 wordt Gerrit Vulto wel betaald voor 't geen bij hem is verteert' (gebruikt). Datzelfde vinden we terug in 1715, zodat we ervan uit kunnen gaan dat de herbergfunctie in ieder geval is gebleven. In 1723 brengt Willemina van Bommel, als weduwe van Gerrit Vulto, in haar huwelijk met Willem van de Velden, een 'huysinge en herberge' in. Hier vinden we dus pas weer een vermelding van het huis als her-

berg. Zij vestigt tevens in 1736, als weduwe van Willem van de Velden, een hypotheek op 'een huis en een herberg zijnde het gerechtshuis van Odijk'⁸. We komen de herberg tenslotte weer tegen als (waarschijnlijk) De Swane op de tekeningen van 1750, 1753 en 1763.

Derde herberg?

Maar zoals aan het begin van dit artikel geschreven, bleek in de archieven meer te vinden te zijn over de Odijkse herbergen. In 1699 betaalt de kerk aan 'herbergier' Cornelis van Maerelen 'de rekeningen bij schout, predicant en scheepenen' over de jaren 1693 tot en met 1696 en 'eyndelyck de wijn tot het heylich nachmael', tezamen zestien gulden en twaalf stuivers. Uit 1699 is een rekening bekend van schout en schepenen voor één gulden en twaalf stuivers 'voor het gelach' (het gebruik van spijzen en drank). In 1706 wordt aan dezelfde Cornelis Paulus van Marelen over 1702, 1703 en 1704 een totaal van maar liefst 102 guldens betaald. Ook Cornelis Paulusz. van Marlen, zoon van Paulus Claesz., was dus herbergier! Betekent dit dat er nog een onbekende herberg in Odijk was? Daarvoor moeten we wederom het eigendom van deze Van Marlen herleiden aan de hand van de pachten van de Hervormde Kerk. Vanaf 1698 pacht Cornelis van de kerk de grond van een hofstede. Vanaf 1708 pacht Gerrit Jansz. Vulto de grond die 'Cornelis Paulusz. van Marelen plagt te gebruiken'. De levering van bier en wijn aan de kerk, schout en schepenen wordt vanaf 1708 voortgezet door Reijertje Paulusse, een zuster van Cornelis. Hieruit kunnen we concluderen dat Cornelis herbergier-af is. Hij is wellicht gaan boeren, want in 1706 koopt hij ongeveer vijftien morgen land. Vanaf 1715 is Tibben Willemsz. van Schaik eigenaar van de hofstede van Cornelis Paulusz. van Marlen en Gerrit Vulto. Dankzij de kaart door Theodorus Backer uit 1717 van de kerkgronden is de hofstede precies te localiseren aan het kruispunt Herenweg-Odijkersteeg, tegenwoordig Meent-Zeisterweg, naast het Witte Kerkje. Dezelfde hofstede zien we ook terug op de achttiende-eeuwse tekeningen van het kruispunt, schuin tegenover De Swane⁹. Is hier dan een derde herberg gevestigd geweest?

Reconstructie

Om alle vragen te beantwoorden moeten we de verschillende gegevens over de Odijkse herbergen combineren om een goed beeld te krijgen van de situatie tussen 1695 en 1730. Allereerst De Koning van Engeland. Vanouds was het perceel op de hoek Boomgaardweg-Meent een timmerwerkplaats. Hier hadden vader en zoon Claes Pauwelse van Maerlen en Paulus Claesz. van Maerle hun werkplaats. In 1717 was de hofstede in ieder geval een herberg. De herberg heette toen waarschijnlijk al 'De Koning van Engeland' en was (waarschijnlijk) eigendom van de weduwen van zonen Paulus en Cornelis Claesz. van Marlen. In 1726 bezat kleinzoon Claes Cornelisz. van Marlen bij zijn huwelijk de helft van De Koning. De andere helft was in het bezit van zijn ooms Van Marlen. In 1731 werd de herberg verkocht aan Ernst Voskuil. Jammer genoeg weten we niet of hij of latere eigenaren op de plaats van De Koning een herberg hadden. Een aardig detail is wel dat het gebouw in 1745 eigendom wordt van Frans Vulto, een zoon van Willemina van Bommel en Gerrit Vulto en dus een telg uit de familie van eigenaren van herberg Het Hert/De Swane. Zou Frans de familietraditie hebben voortgezet in herberg De Koning van Engeland van de Van Marlens? Jammer genoeg is daarvan niets bekend. We vernemen pas weer iets van de werkzaamheden op de hoek Boomgaardweg/Meent als de dorpsmed Rijk Takken daar in 1793 een bestaande smederij koopt. Takken kocht de smederij van de weduwe van Jan de Groot die het pand in 1771 van de weduwe van Frans Vulto had gekocht. Wellicht bestond de herberg dus tot 1771¹⁰.

Dan over de dorpsherberg De Swane/Het Wapen van Odijk. Al voordat er sprake was van De Swane was de herberg op de hoek van de tegenwoordige Meent en Zeisterweg bekend als Het (zittend) Hert. Vanaf 1695 wordt hier in ieder geval in de archiefstukken letterlijk van een herberg gesproken, maar de herberg is zonder twijfel ouder en bestond waarschijnlijk al in de zestiende eeuw, als er sprake is van brouwers met eigendommen aan de Meent in Odijk. Heel opmerkelijk is dat dit gebouw, dat vanouds geldt als het gerechts-

huis van Odijk, in 1717 door schout Theodorus Backer wordt beschreven als zijnde 'tegenwoordig het gerechtshuis'. De schout zal deze toevoeging alleen hebben gebruikt als deze hofstede toen recentelijk gerechtshuis was geworden. Hieruit concludeer ik dat het gerechtshuis kort voor 1717 niet te vinden was in deze herberg. Ik vermoed dat de herberg pas in 1711 (weer) tot gerechtshuis is geworden, omdat vanaf dat jaar Gerrit Vulto meerdere jaren lang door de kerk- en gerechtsdienaren wordt betaald voor spijzen en dranken. Maar als het gerechtshuis niet altijd gevestigd is geweest in Het Wapen, waar bevond het zich dan wel?

Daarvoor moeten we tenslotte naar de herbergier uit 1699: Cornelis Paulusz. van Marlen. In dat jaar krijgt deze ten minste tweemaal betaald voor de levering van bier en wijn aan schout, schepenen en predikant, zelfs voor drank en eten 'op de pof' van enkele jaren eerder. De rekeningen lopen door tot en met 1707. Het lijkt waarschijnlijk dat schout en schepenen betaalden voor bier en wijn die zij nuttigden tijdens hun werkzaamheden in het gerechtshuis, zeker omdat uit dezelfde tijd geen rekeningen van hen bekend zijn bij andere herbergiers of brouwers. Rond 1700 weten we niets over de ligging van het Odijkse gerechtshuis. Het lijkt mij dan ook aannemelijk dat het gerechtshuis in ieder geval tot 1708 was gevestigd in de hofstede van Cornelis Paulusse van Marlen, schuin tegenover het latere gerechtshuis De Swane/Het Wapen van Odijk. Daarna kan het gerechtshuis ver-

plaatst zijn naar de herberg De Koning van Engeland, gezien de rekeningen die dan betaald worden aan Reijertje Paulusse (zuster van Cornelis) en later aan Reijertje Claes, de weduwe van Paulus Claesz. van Marlen en moeder van Cornelis en Reijertje. Tenslotte is het gerechtshuis verplaatst en gebleven in wat later Het Wapen van Odijk zou worden. Eén aspect hiervan moet ik nog bespreken. Ondanks alle zekerheden rond Cornelis Paulusz. van Marlens herbergierschap, is er geen zekerheid of hij in zijn hofstede ook daadwerkelijk een herberg had. Wellicht bewoonde Cornelis Paulusz. de hofstede op het kruispunt en was hij herbergier in De Koning van Engeland. Uit de tijd van Rijk Takken (eind achttiende eeuw) weten we dat op dat perceel meerdere (minstens twee) huizen stonden. Wellicht was de timmerwerkplaats van Paulus Claesz. van Marlen gevestigd op dezelfde plaats als de herberg van zijn zoon en is De Koning van Engeland dus een veel oudere herberg dan ik hier op basis van documenten kan aantonen. Erg logisch lijkt me dit echter niet, zeker niet als we rekening houden met het feit dat de hofstede van Cornelis Paulusz. op het kruispunt Meent-Zeisterweg later ruimte bood aan vier à vijf woningen. Hier heeft hij tot 1707 dus gemakkelijk kunnen wonen, een herberg houden en het gerecht onderdak bieden¹¹.

Samenvattend kan de informatie over de Odijkse herbergen en het gerechtshuis als volgt schematisch worden weergegeven:

Herberg	Ligging	Bestaan	
		Zeker	Vermoed
De Koning van Engeland	Boomgaardweg-Meent, latere smederij	1717-1731	1706-1771
Het Hert/De Swane	Meent-Zeisterweg, huidige Wapen van Odijk	<1705, 1723>	Voortdurend
Van Cornelis Paulusz. van Marlen	Meent-Zeisterweg, naast de Hervormde Kerk		1698-1706
Gerechtshuis	Bestaan		
		Zeker	Vermoed
De Koning van Engeland		1707-1715	
Het Hert/De Swane	1672, 1717>	<1693 en 1715>	
Bij Cornelis Paulusz. van Marlen		1693-1706	

Raymond Uppelschoten (1967) groeide op in Odijk. Hij werkt aan een publicatie over de geschiedenis van Odijk tot 1830 met het accent op landschap, bewoners en huis- en veldnamen. Hij woont in 's-Hertogenbosch.

Noten:

- 1 Met dank aan J. Harts en A.A.B. van Bommel voor de genealogische gegevens die zij in een vroeg stadium van dit onderzoek verstrekten.
- 2 Het Utrechts Archief (HUA), Hervormde Gemeente Odijk (HGO), 149 en 150.
- 3 Hettie Krol, 'De gerechts- en raadkamer van Odijk', in: *Het Kromme-Rijngebied*, 1996 (30-3), 76-81.
- 4 HUA, HGO, 128-131.
- 5 Overeenkomst 1677: HUA, HGO, 128 (folio's ongenummerd). Willem Claasz.: Streekarchief Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug (SAKRUH), Dorps-gerechten (DG), 1590, fol. 80; Cornelis Claasz.: HUA, HGO, 149 en 150.
- 6 Huwelijkse voorwaarden 1726: HUA, Notariële Archieven (NA), U166a4, no. 8 (2 februari 1726); Verkoop 1731: HUA, NA, U173a3, no. 94 (23 maart 1731).
- 7 Er bestaan geen gerechtelijke, notariële of pachtgegevens met een vermelding van De Swane. Hoewel de periode tussen 1727 en 1811 nauwelijks gedocumenteerd is wat betreft Odijk, heb ik geen redenen om aan te nemen dat De Swane toen anders heette. Van die naam en vermelding ga ik in dit artikel dus gewoon uit. Topografische prenten: 1750 door J. de Beyer (Koninklijke Huisarchief te 's Gravenhage); 1753 door T.C. (Cornelis) Schutter (Koninklijke Huisarchief te 's Gravenhage); 1763 door Van Liender (HUA, TA 931); Naam De Swane: Aquarel van O.H. Kuyck uit 1968. De afbeelding is thans in privébezit bij een familie in Odijk. Zie de afdruk in C. Dekker, *Het begon met Vechten*. Odijk, 1976, 40 en in het in noot 3 genoemde artikel op p. 79.
- 8 Peter Jacobsz. van Driebergen 1662: SAKRUH, DG, 1590, fol. 12; Gerechtshuis 1672: Gemeente Bunnik, Gerecht Odijk, 1; Pachten en kerkrekeningen: HUA, HGO, 128-129; Eigendom joffer Wijckersloot: SAKRUH, DG, 1590, fol. 69 (9 juni 1687); Eigendom Van Bommel/Vulto: idem fol. 105 (20 oktober 1697 en 15 december 1707); Willemina van Bommel 1723: HUA, NA, U175a1, no. 31 (22 mei 1723); Hypotheek 1732: HUA, Familie Van Wijk, 4.
- 9 Pachten en kerkrekeningen: HUA, HGO, 1699/1 en 1706 in 128; 1699/2 in 148, fol. 67. Koop 15 morgen Cornelis Paulusz.: HUA, NA, U128a3, no. 46 (8 oktober 1706); Verkoop hofstede 1708: SAKRUH, DG, 1590, fol. 159 (31 januari 1708, kopie).
- 10 HUA: HGO, 42 (30 april 1793).
- 11 HUA: NA, U165a1, no. 131 (25 juni 1723).

Het gat in de Romeinse Rijn grensverdediging

Mevrouw Kooistra noemt aan het begin van haar artikel over de voedselvoorziening in het Kromme-Rijngebied in de Romeinse tijd in de vorige aflevering van dit tijdschrift het bekende probleem van het gat van 15 km in de Romeinse Rijn grensverdediging tussen Vechten en Wijk bij Duurstede¹. Dit probleem werd door mij al in 1975 aan de orde gesteld².

De verklaring uit 1994 van Van Es is interessant en vindingrijk, maar laat toch vragen open over deze 'unieke' onderbreking in de Romeinse grensverdediging³. Vooral over het stuk Odijk-Zeist-Vechten, waarover Van Es zwijgt. Op dit stuk bood een uitloper van het pleistocene laagterras (het Hooge Land) de gelegenheid om, vanaf de Heuvelrug, door Cattenbroec en Stoetwegen, ongehinderd op te rukken tot op korte afstand van de vesting Fectio. Voor deze situatie hebben Romeinse strategen vrijwel zeker een oplossing gevonden, die ons echter tot nu toe ontgaat.

Voor dit gebied kunnen we een aantal opvallende zaken op een rijtje zetten. Berendsen toonde in zijn proefschrift aan dat de watervoerende bedding van de Romeinse Rijn van Odijk langs Zeist liep en bij de Oude Kerk met een bocht over Kersbergen tenslotte in de Uithof uitkwam⁴. Deze Zeister Rijn, in verval sedert 350 na Christus, bleef als restgeul op een aantal plaatsen dienst doen voor de waterafvoer. Zie voor de Stoetwegse wetering bijvoorbeeld een oorkonde van 28 mei 1279 en publicaties van Dekker en mijzelf⁵. Een dichtgeslibde geul bij de Blikkenburgerlaan werd door de gemeente Zeist als vuilstort gebruikt.

Exact de rechteroever van de Zeister Rijn volgend, lag vroeger het gebied 'de Strata de Seijst' (de Zeisterstraat). Aan de hand van oorkonden van 27 mei 1368 en 11 april 1370 kunnen we de 'Strata de Seijst' nauwkeurig situeren. Zij begon bij de Blikkenburgerlaan, volgde de Dorpsstraten tot aan de Oude kerk, boog daar af over Kersbergen en liep door tot aan de Koppeldijk (Godfried van Seijstlaan).

De samenstelling met 'Strata' in oude oorkonden wijst vrijwel steeds op de aanwezigheid van een oude geplaveide Romeinse weg. In de Strata valt op de niet natuurlijke verhoging waarop nu de Oude Kerk gebouwd is. Stond daar vroeger soms iets anders op? Opmerkelijk is ook dat de bisschop van Utrecht, wellicht al in de 9de eeuw, een belangrijk administratief centrum stichtte aan de Brink. Daar werd recht gesproken en moesten de bewoners van een groot gebied aan al hun verplichtingen ten opzichte van de bisschop komen voldoen. In natura werden daar oorspronkelijk ook schapen, varkens, rogge en haver geleverd. Voor het transport ervan naar Utrecht zal bij de Brink aan de Strata een los- en laadplaats gelegen hebben. De in oorkonden betreffende Kersbergen bij herhaling vermelde 'twalf roeden weteringen' zal ook bij die transportroute behoord hebben.

Kan het zijn dat de Romeinse strategen - in een of andere vorm - verdedigingswerken op de rechteroever van de Zeister Rijn gelegd hebben, omdat die werken daar blijvend konden functioneren? Dit in tegenstelling tot de andere oever, waar de waterstaatkundige situatie in die tijd bij voortdurend aan verandering onderhevig was. De Romeinen droegen er steeds zorg voor dat de grensstreek beschermde verbindingen met het binnenland had. In het onderhavige gebied lag bij de boerderij de Brakel een smal perceel grasland dat vroeger in de volksmond 'de Romeinse weg' heette. En vlak erbij is sprake van een stuk land, 't' Hoogh Steenbergen'. Dit land is nog niet nauwkeurig gesitueerd, maar lag ten noorden van de Bunnikse brug. Kan deze naam, midden in volkomen vlak land, wellicht een herinnering aan de ruïne van een klein fort zijn?

D.R. Klootwijk

Noten:

- 1 L.I. Kooistra, 'Grenzen aan de groei voor de Romeinse boeren in het Kromme-Rijngebied?', *Het Kromme-Rijngebied*, 34 (2000-1/2), 1.

- 2 D.R. Klootwijk, 'Voormalige Rijnarmen te Zeist'. *Tussen Rijn en Lek*, 9 (1975-1), 1-18 en 22.
- 3 W.A. van Es en W.A.M. Hessing (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v. C. - 900 n. C.*. Utrecht/Amersfoort, 1949, 50.
- 4 H.J.A. Berendsen, *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie*. Utrechtse Geografische Studies, 25 (proefschrift). Utrecht, 1982, 190/191, fig. 8.14, 8.15 en kaartblad 4.
- 5 C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*. Stichtse Historische Reeks, 9. Zutphen, 1983, 166 (afb. 23) en 182. D.R. Klootwijk, 'De Stoetweegse wetering en de oorkonde van 28 mei 1279', in *Seijst*, 1994-2, 40.

De vergeten woontoren Noordwijk tussen Cothen, Langbroek en Wijk bij Duurstede

Ad van Bommel

Loop der dingen

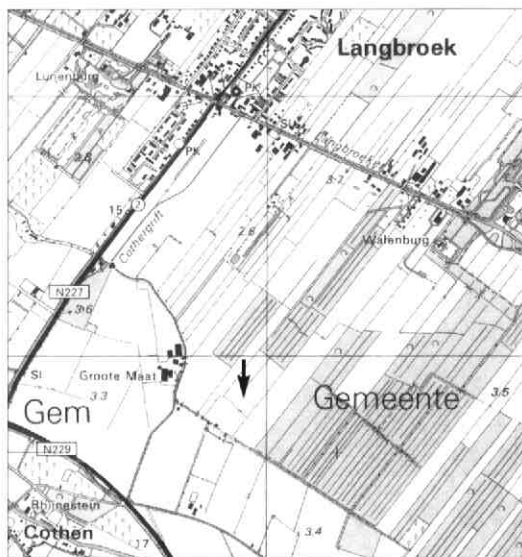
Op het NH-kerkhof te Cothen ligt begraven Albert Jansse van Noordwijk (1921-1973). Zou zijn familie hebben geweten dat hemelsbreed richting Nederlangbroek, op nog geen negenhonderd meter van het graf tot ongeveer 1770 een gelijknamige woontoren stond? Zeer waarschijnlijk niet. Wisten de laatste bewoners van de rond 1974 gesloopte boerderij De Kleine Maat dat die boerderij tot in de negentiende eeuw de hofstede Noordwijk heette? Waarschijnlijk ook niet. Ik zelf - hemelsbreed op zo'n duizend meter ervan geboren - maakte via het boek van Dekker (1983) over het Kromme-Rijngebied in de Middeleeuwen voor het eerst kennis met Noordwijk. Hij lokaliseert het tussen Cothen en Nederlangbroek. Jaren later trof ik in het boek van Olde Meierink en anderen (1995) over kastelen en ridderhofsteden in Utrecht de volgende passage aan: 'Geheel aan het eind van een van de kavels van de ontginning van Langbroek, dicht bij de grens met

Wijk bij Duurstede en ten oosten van het tracé van de voormalige trambaan [Wijk bij Duurstede - Doorn], lag tot het eind van de vorige eeuw een terrein met twee omgrachte eilanden. Het betreft hier de huisplaats en de iets grotere voorburch van het huis Noordwijk'. De passage is nog enkele regels langer maar dat is het dan. Mijn interesse was gewekt. Onderzoek volgde (eind 1996) en leerde dat de archieven genoeg materiaal over Noordwijk bevatten om het aan de vergetelheid te onttrekken¹: Waar komt de naam vandaan? Hoe zag het eruit? Hoe groot was de toren? Wiens eigendom was het? Wie pachtte het? Is er een familie Van Noordwijk?

Verwarring

Het is mij niet duidelijk geworden of de familie Jansse van Noordwijk iets te maken heeft gehad met de woontoren Noordwijk². Er zijn nog meer verwarringen. Rond 1600 is Noordwijk in bezit van een familie Van Westrenen waarvan de leden zich Van Westrenen van Noordwijk of alleen Van Noordwijk noemen. Tezelfdertijd - en later - vinden we in de omgeving onder meer in Amerongen (ridderhofstad Bergestein) en Houten (ridderhofstad Heemstede), personen die zich 'heer tot Noordwijk' noemen. Het gaat om personen van het aloude geslacht Van der Does die heren waren van Noordwijk bij ... Leiden! De verwarring is compleet wanneer ook in die tijd Pieter van Westrenen [van Noordwijk] een stuk grond onder Driebergen (gerecht Hardenbroek) overdraagt aan Jacob van Scherpenzeel woonachtig te ... Noordwijk.³

Niet alleen de naam leidt tot verwarring, ook de ligging doet dat. De woontoren Noordwijk zelf lag in Nederlangbroek en wel in het gebied dat de Veertig Hoeven werd genoemd. De er naast gelegen hofstede/boerderij Noordwijk viel in de loop van de tijd onder Wijk bij Duurstede. (Eertijds werd met 'hofstede' zowel het boerenhuis, andere gebouwen als de grond

Detail van de topografische kaart (1:25.000) uit 1996 van Noordwijk (zie pijl) en omgeving (Topografische Dienst Emmen, blad 39B)

bedoeld. Het begrip 'boerderij' dateert uit de negentiende eeuw. Ik gebruik de termen hofstede en boerderij in engere zin, namelijk alleen voor het hoofdgebouw: het boerenhuis.) Toren en boerderij samen lagen weer tegen Cothen aan: bij een 'drielandpunt' als het ware. Aan de Cothense kant ligt de al in de veertiende eeuw genoemde, omgrachte boerderij De (Grote) Maat. Noortwijck en De Maat waren qua eigendom dikwijls in één hand. Ook momenteel is dat het geval (de familie Van Rijn). Niet alleen de grens tussen Wijk bij Duurstede en Nederlangbroek maar ook de grens tussen Cothen en Nederlangbroek wordt hier gevormd door de Hoofdwetering. Die is in de eerste helft van de twaalfde eeuw gegraven bij de ontginning van Langbroek. De wetering vormt de scheiding tussen het 'oude' land in Cothen (met De Maat) en Wijk bij Duurstede, en het 'nieuwe' land in Langbroek (met de toren en vroeger ook met de hofstede Noortwijck).⁴ Op dat zelfde nieuwe land liggen aan de Hoofdwetering stroomafwaarts nog twee woontorens, namelijk Weerdestein (1357) en Hardenbroek (1331). *[NB: Waar in de tekst een jaartal tussen haakjes staat zonder toelichting, wordt bedoeld 'voor zover mij bekend, het eerst beschreven in ...']*

Benaming

De naam Noortwijck heeft niets te maken hebben met de Zuidhollandse plaats Noordwijk. Het is zuiver een geografische naam. Ooit was het een leen van de Van Abcoudes, heren van Duurstede. (De bezitting) Noortwijck ligt vanuit Wijk bij Duurstede gezien in de alleruiterste noordoosthoek van het grondgebied ervan (vóór de uitbreiding in 1996 met de gemeenten Cothen en Langbroek). Vandaar het 'noort'. Het 'wijk' duidt op enkele bij elkaar staande gebouwen. Overigens lag in de zuidwesthoek van datzelfde gebied de hofstede Zuidwijck (nu nog een straatnaam).

Als gebouw wordt Noortwijck voor het eerst circa 1380 genoemd. In Langbroek en omgeving komt de naam Noortwijck al eerder voor. In 1322 behoudt Megtildis de Nortwik, weduwe van Herbertus Overdijvechte, het vruchtgebruik op goederen in Nijendijk (onder Cothen). In 1326 komt zij als Mechteld van Noertwijck voor. Een echte connectie durf ik niet te leggen.

Overigens is de naam Noortwijck tegenwoordig geheel uit de herinnering verdwenen. De familie Van Rijn die sedert 1905 op de aanpalende De Grote Maat woont, kent de naam niet. Wel noemde de heer J.M. van Rijn (geb. 1921) in een gesprek met mij het terrein van de toren en de voorburch spontaan 'het kasteel'. De laatste keer dat ik de naam Noortwijck ben tegen gekomen is in 1832 en wel in het procesverbaal ter officiële vaststelling van de grens van de gemeente Wijk bij Duurstede. In dat procesverbaal wordt de hofstede Noortwijck genoemd. In de loop van de negentiende eeuw moet die naam geheel zijn verdwenen en zijn vervangen door De Kleine Maat. Beide namen moeten in het begin naast elkaar zijn gebruikt, omdat al in 1803 sprake is van de hofstede De Kleine Maat. Op een topografische kaart, verkend in 1869, staat de naam De Kleine Maat. Waarom de naamsverandering heeft plaatsgehad, is mij een raadsel ook al omdat de hofstede vanaf het midden van de achttiende eeuw tot 1941 werd bewoond door één en dezelfde familie, namelijk Van Leur.⁵

Het begin

De vroegst bekende vermelding van Noortwijck dateert, zoals gezegd, uit circa 1380: 'Pontiaan van den Zile van syn steenhuys tot Noertwiic met 5 merghen lants daer 't op staet en die naest den voerseiden huysse gheleghen siin te broecwaerts [dus richting Langbroekerwetering] daer nu boven naest ghelant is Dirc Pawe ende Meeus, viscopers ende borghers t'Utrecht ende beneden naest ghelant is here Robbrecht van Arkel ...' Deze vermelding is interessant. Pontiaan van Zyl behoort tot een Cothens geslacht vernoemd naar het goed Ten Zyl (1279) dat lag naast hofstede De (Grote) Maat, dus op enkele honderden meters noordwaarts van Noortwijck. Dit geslacht bezat bovendien allerlei gronden in het aanpalende deel van Nederlangbroek. Het goed zelf is door de Van Zyls (wapen met drie bemmels) kort voor 1367 verkocht.

Toen ik de tekst van die eerste vermelding op me liet inwerken, herinnerde ik me een uitgebreide bijdrage van Dekker in het *Jaarboek Oud-Utrecht 1981* over dit geslacht. In die bijdrage geeft hij aan dat onze Pontiaan van Zyl genoemd wordt van 1330-1391. Bovendien

noemt hij een Dirk Pawe (1371), zoon van Jan Pawe en Zwaneld van Zyl (een achternicht van Pontiaan). Dekker doet verslag van een uitgebreide gerechtelijke zaak die speelt rond 1370. In die zaak blijken haar broers Gijsbert en Willem van Zyl c.s. in het jaar 1367 's nachts te Utrecht stenen en balken te hebben gestolen die bestemd waren voor de bouw van de Dom. Die bouwmaterialen waren naar Langbroek vervoerd om daar te worden gebruikt voor de bouw van een steenhuis. Hebben de Van Zyls, kort nadat hun stamgoed in andere handen was overgaan, op nabij gelegen grond soms het steenhuis Noortwijck gebouwd? Wie zal het zeggen. Het feit dat Noortwijck in tegenstelling tot bijna alle andere woontorens, niet middenop de ontginningskavel aan de Langbroekerwetering is gebouwd maar aan het eind vlak bij het 'oude' land, zou kunnen duiden op een stichting vanuit dat zelfde 'oude' land.⁶

Vermoedens

Wie vanuit Utrecht de provinciale weg naar Wijk bij Duurstede volgt, ziet enkele honderden meters voorbij de kruising met de weg Cothen-Langbroek, links in het land twee boerderijen liggen (met de klok mee): De Grote Maat en De Kleine Maat. Ongeveer halverwege tussen die twee boerderijen staat een nieuwe bungalow met een stuk daarachter dicht bij elkaar twee grote lei-bomen. Op enige afstand achter de bomen bevindt zich een schuur met een rood pannendak en nog een boom. Dat is alles wat vandaag resteert van de

Komend vanaf Utrecht richting Wijk bij Duurstede zijn vlak over de kruising met de weg Cothen-Nederlangbroek, de restanten van boerderij De Kleine Maat te zien, te weten twee leibomen en een schuur. Tot ongeveer 1770 stond de woontoren Noortwijck ongeveer halverwege de bomen en de schuur (Foto auteur september 2000)

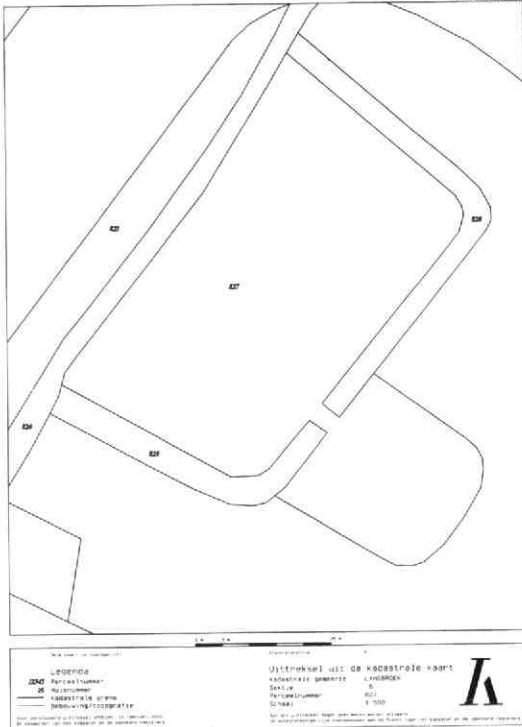
boerderij Noortwijck. Van de woontoren zelf resteren in het weiland, in de vorm van een laagte, alleen nog de vage contouren van een gracht.

Ik veronderstel dat Noortwijck qua uiterlijk heeft geleken op andere woontorens in de buurt zoals Rijnestein (1303; hemelsbreed op ongeveer 750 meter), Walenburg (1260; hemelsbreed op ongeveer 1000 meter) en Lunenburg (1339; hemelsbreed op ongeveer 1400 meter). De 'standaard' woontoren is van steen, telt drie à vier bouwlagen (inclusief een overkluisde benedenverdieping op de begane grond) van elk één vertrek en staat op een doorgaans klein eilandje (de huisplaats) omgeven door een brede gracht. De toren is ongeveer vierkant, meet ongeveer 9 bij 9 meter, is zo'n 14 meter hoog en de muren zijn circa 125 cm dik. De ingang bevindt zich op de eerste verdieping van waar men via een houten ophaalbrug komt op de qua oppervlak grotere, ook omgrachte voorburcht. Op de voorburcht staan enkele agrarische (bij)gebouwen (eerst van hout, later van steen). De voorburcht is via een brug toegankelijk vanuit een poortgebouw aan de overzijde van de gracht. Bij veel woontorens is in de loop van de tijd tegen de toren een zogenaamd zaalhuis aangebouwd.⁷

Feiten

Welke aanwijzingen zijn er dat Noortwijck inderdaad een 'standaard' woontoren was? Voor een eerste antwoord op die vraag ben ik naar het Kadaster in Utrecht gegaan. Ik vroeg om een kaart met daarop de kadastrale percelen bij De Grote Maat. Even later kreeg ik een computeruitdraai. Tot mijn grote verbazing waren daarop zowel de huisplaats als ten noorden ervan de omgrachte voorburcht te zien. De gracht om de huisplaats is niet aangegeven. De woontoren Noortwijck is dus in ieder geval nog kadastraal aanwezig! Met de kadastrale nummers terug naar het streekarchief in Wijk bij Duurstede, naar het archief van de voormalige gemeente Langbroek en wel naar de 'Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel' uit 1832 en naar de sedertdien bijgehouden perceelsgewijze kadastrale leggers⁸.

Wat leren de kadastrale gegevens van Langbroek ons? Volgens het kadaster hadden de rechthoekige voorburcht en de vierkante huis-

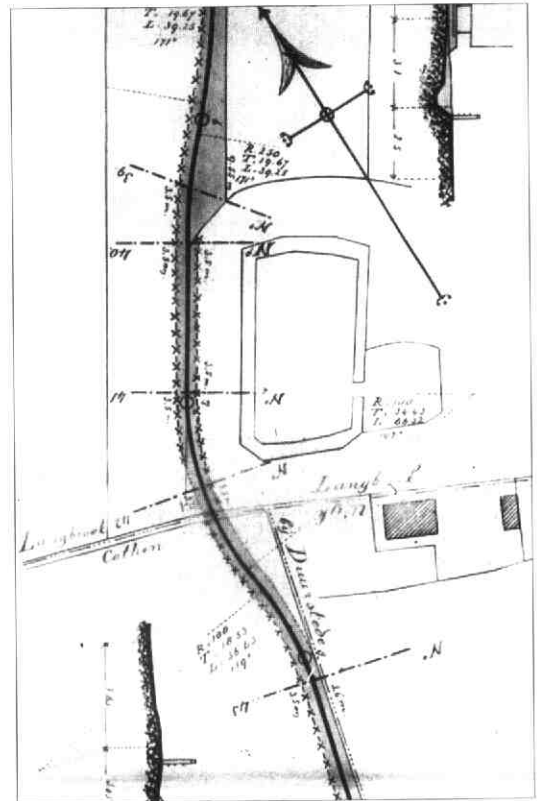
Op een uittreksel dd. 10 februari 2000 van de kadastrale kaart (1:500) van de kadastrale gemeente Langbroek (sectie B) komen de voorburcht, de gracht en de huisplaats van Noortwijk duidelijk naar voren (Kadaster Utrecht)

plaats in 1832 de bestemming boomgaard en telden qua oppervlak tezamen 38 roeden (aren) en 10 ellen (centiaren) dus bijna 0,4 ha. Het terrein van de voorburcht is bij nameting op de kaart ongeveer 65 x 45 meter groot, omgeven door een gracht van zo'n 5 meter breed. Kadastraal is de gracht van de huisplaats niet apart aangegeven en die zal dan hoogst waarschijnlijk in 1832 al niet meer aanwezig zijn geweest, dus voordien zijn gedempt. De huisplaats moet toen wel duidelijk als eigenstandig perceel aanwezig zijn geweest want anders zou het niet zijn opgenomen in het kadaster. Iets wat ook het geval is op latere topografische kaarten. Logisch is dat de grens van dat perceel samenvalt met de buitenste oever van de voormalige gracht. Het perceel van de huisplaats meet ongeveer 30 x 27,5 meter. Ik acht het zeer aannemelijk dat in die afmetingen de gracht van waarschijnlijk minimaal eveneens een 5 meter breed is verdisconteerd. Dit impli-

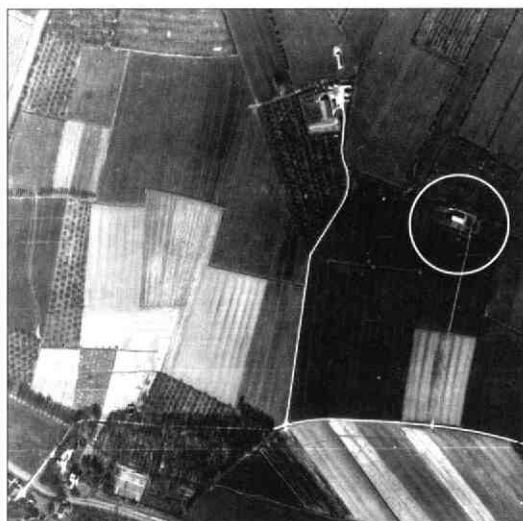
ceert dat de huisplaats zelf zo'n 25 x 22,5 meter groot zal zijn geweest; voldoende dus voor een 'standaard-toren' van 9 x 9 meter met zaalhuis. De kadastrale tekening laat zien dat de voorburcht waarschijnlijk via een brug is verbonden met de huisplaats. De brug komt ongeveer halverwege de huisplaats uit.

De vergelijkbare kadastrale gegevens van Wijk bij Duurstede laten zien dat de buiten de voorburcht gelegen boerderij Noortwijk in 1832 in ieder geval bestond uit een huis, een erf en waarschijnlijk een bakhuis.

Door een gelukkig toeval is één en ander via de zijlijn te verifiëren. In 1884 kreeg de Ooster Stoomtram Maatschappij (OSM) vergunning van de provincie Utrecht voor de aanleg van een trambaan van Wijk bij Duurstede via Cothen en Langbroek naar Doorn. Die baan

In de vergunningaanvraag uit 1884 voor de aanleg van de trambaan Wijk bij Duurstede - Doorn zijn - te Langbroek - duidelijk de voorburcht, de gracht en de huisplaats van Noortwijk plus - te Wijk bij Duurstede - boerderij De Kleine Maat (voorheen de hofstede Noortwijk) te zien. Kaart ca. 1:100 door J. Schotel (HUA, Kaarten Provinciaal Archief, 261-4)

Luchtfoto (ca. 1:7600) dd. 8 april 1945 van de witgepleisterde boerderij De Kleine Maat (voorheen de hofstede Noortwijck) en omgeving. Linksboven boerderij De Grote Maat. Ten oosten van De Kleine Maat is duidelijk het met fruitbomen beplante terrein van Noortwijck te herkennen waarvan de gracht ruim tien jaar daarvoor was gedempt (Speciale Collecties Bibliotheek UR Wageningen, RAF 28-IV-3)

liep pal langs Noortwijck. Bij de vergunningaanvraag bevinden zich gedetailleerde tekeningen. Op één van die tekeningen is de omtrek van de huisplaats, van de voorburcht en van de boerderij (huis, erf, schuur) goed te zien⁹. De tekening suggereert dat de trambaan met een boog om de gracht heen zal gaan. Niks is in de praktijk minder waar gebleken, zoals latere kadastrale gegevens en topografische kaarten laten zien. De baan heeft geen bocht gemaakt. Daarvoor was het wel nodig een deel van de gracht te dempen. Deze demping was het begin van het einde. De tramlijn is nooit rendabel geweest en is in 1931 opgeheven. Enige tijd later is de trambaan opgegruimd - de suggestie om er een fietspad van te maken is niet overgenomen - en met de grond ervan is de gracht van Noortwijck gedempt. Toen piloot Sams van de Royal Air Force op de namiddag van 8 april 1945 vanuit zijn vliegtuig dan ook een foto nam van Noortwijck en omgeving zag hij alleen nog maar een boomgaard en de witgepleisterde De Kleine Maat. Het is dat gestorte grond inklinkt, anders zou er in het landschap helemaal niets meer op de gracht van Noortwijck wijzen.¹⁰

De bronnen spreken

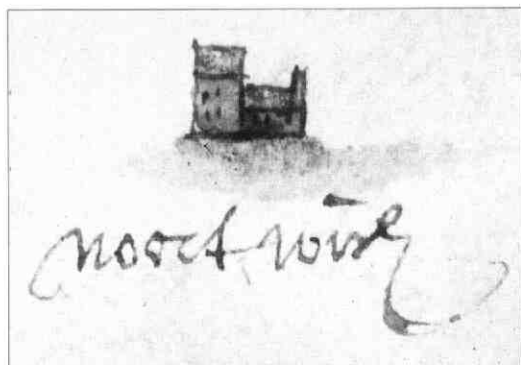
Genoeg gespeculeerd, wat zeggen de bronnen over het aanzien van Noortwijck? Een aantal vermeldingen op een rij:¹¹

- circa 1380: 'sijn steenhuis tot Noortwije met 5 mergen lants, daer 't op staet en die naest den voerseiden huise ghelegghen siin te broecwaerts' (1 morgen land is ongeveer 0,85 ha);
- 1408: belening van het 'huus tot Noordwije' met 5 morgen land en, aan de andere zijde van 'hueren bouwehuis [het huis van de bouwman ofwel de pachter]', nog 6 morgen;
- 1448: belening van 'die hofstadt tot Noortwijck mit den toeren en steenwerke [bouwwerk van steen]' plus 9 morgen land;
- 1636: Leonard de Baers in onmin met het gerecht Nederlangbroek over zijn huis genaamd Noortwijck en de toren daaraan 'specterende';
- 1665: op de 'huize Noortwijck' wordt een akte gepasseerd;
- 1666: verhuur van de hofstede Noortwijck aan Joost Aelbertsz. van Bommel uitgezonderd 'den toorn met de plaetse met 't geene tusschen de muren uyt het water opgaende is besloten, met noch der stall van plancken gemaect voor den toorn staende, met noch de meullenhoff achter den bergh ...'. In een doorgehaald deel van de akte is sprake van het 'ovencleet', een schaapsstal, een varkensstal en het wagenhuis met twee hooibergen.
- 1689: belening van de hofstad van Noortwijck met toren en steenhuis plus 9 morgen land;
- 1699: verkoop van de 'van outs vermaerde' hofstede Noortwijck met 34 á 35 morgen wei- en bouwland, een boomgaard plus 'een toorn of spijker in sijn graghten', schuren, bergen, erf en stenen van het verbrande bouwmanhuis;
- 1743: verkoop van de hofstede Noortwijck met de toren plus 10,5 morgen te Nederlangbroek en 21 morgen te Wijk bij Duurstede;
- 1754: verhuur van een huis, schuur, boomgaard en een weiland van 6 morgen, alles behorend tot de hofstede Noortwijck;
- 1765: verkoop van de hofstede Noortwijck met de toren plus 10,5 morgen te Nederlangbroek en 21 morgen te Wijk bij Duurstede en tevens verhuur van een huis, schuur, boom-

gaarden en een weiland van 3 morgen, alles behorend tot de hofstede Noortwijck;
 - 1788: verkoop van de hofstede Noortwijck bestaande uit een boerenhuis en schuur, met 9 morgen boom- en weiland waarvan 4,5 morgen onder Nederlangbroek en 4,5 morgen onder Wijk bij Duurstede.

Ergens in de veertiende eeuw is op de huisplaats een waarschijnlijk uit twee bouwlagen bestaand steenhuis opgetrokken. Aannemelijk is dat er van meet af aan op de voorburcht een houten boerderij (1408) heeft gestaan. (Van belang is te weten dat volgens het oude recht houten opstallen niet als onroerende maar als roerende goederen werden gezien, dus vaak niet in verkoopactes voorkomen. De pachter kon zijn eigen houten boerderij 'meeverhuizen' naar zijn volgende pachtbedrijf.) In de eerste helft van de vijftiende eeuw is het steenhuis verhoogd (evenals sommige andere steenhuisen in het gebied) tot een 'echte' toren. Tevens is op de huisplaats naast de toren tezelfdertijd of later een stenen gebouw gezet en is het resterende deel van de huisplaats ommuurd. Op een gegeven moment is ook de boerderij van steen opgetrokken. In 1670 blijkt de pachter nog op Noortwijck te wonen terwijl de boerderij in 1699 verbrand wordt genoemd. Zeer waarschijnlijk zal dat zijn gebeurd in 1672-1673 toen het Franse leger vreselijk in het gebied heeft huisgehouden. Nog decennia daarna is alom sprake van verbrande huizen. Het lijkt erop dat het gebouw direct naast de toren is verdwenen. De toren doet blijkbaar dienst als graanopslag; dat is immers de functie van een 'spijker'. Mogelijk is een deel van de stenen hergebruikt in het nog bestaande duif- annex bakhuis van boerderij De Grote Maat waarvan de muren uit laat(?)-middeleeuwse kloostermoppen bestaan. (De Grote Maat heeft in ieder geval in 1722 een duifhuis¹².)

Op de bekende kaart van De Roy van de provincie Utrecht uit 1696 is Noortwijck met een eenvoudig huissignatuurkje aangegeven. Daarnaast bestaat er één summiere afbeelding van Noortwijck. Toen landmeter Hendrick Verstralen in 1630 voor het Domkapittel te Utrecht in kleur een nauwkeurige kaart maakte van het

Noortwijck met toren en zaalhuis zoals landmeter Hendrick Verstralen het op 1 mei 1630 - in kleur - tekende (Detail HUA, Domarchief, 1842)

gebied de Veertig Hoeven in Nederlangbroek, gaf hij door middel van signatuurkjes de plaats van boerderijen (en hooibergen) aan. Ook tekende hij in het klein de woontorens Sandenburg, Walenburg én Noortwijck. In tegenstelling tot de bruingekleurde muren en daken van de boerderijen (en hooibergen) zijn de muren van de woontorens op de kaart roodgekleurd en de daken blauw. Dat wijst op stenen muren en met leien gedekte daken. Daar de tekeningetjes van Sandenburg en Walenburg overeenkomen met wat over het uiterlijk van die woontorens in die tijd bekend is, is het aannemelijk dat het tekeningetje van Noortwijck eveneens realistisch is. Het toont een stenen toren met een zadeldak gedekt met leien. De toren is verbonden met een lager stenen zaalhuis met een leien zadeldak en op de kop ervan een schoorsteen. Dit alles komt overeen met de melding uit 1636 van een huis met daaraan een toren! Verstralen heeft met kleine verticale streepjes de plaats van de ramen in de toren (twee rijen) en in het zaalhuis (één rij) aangegeven. Aldus lijkt het erop dat de toren in 1630 vier bouwlagen (benedenverdieping, twee woonverdiepingen, zolder) telde en het zaalhuis drie (benedenverdieping, woonverdieping, zolder)¹³. Alles duidt er tevens op dat Noortwijck een 'standaard'-woontoren was. Overigens is het tekenend dat er geen andere afbeeldingen van Noortwijck bestaan. Met name in het midden van de achttiende eeuw hebben verschillende personen (onder andere Jan de Beijer) van allerlei dorpen, huizen en woontorens in het gebied tekeningen

gemaakt. Dat Noortwije daar niet bij zit, duidt er wellicht op dat het toen al weinig meer voorstelde en/of te afgelegen lag. Ik vermoed dat de waarschijnlijk in 1672-1673 verbrande boerderij Noortwije vóór de verkoop van 1743 niet meer is opgebouwd. Er zullen voordien nog wel bijgebouwen hebben gestaan. Pas in 1754 is pas weer sprake van een huis. Waarschijnlijk heeft de koper, IJsbrand Bruyn George, een nieuwe boerderij laten bouwen buiten de voorburcht en wel op de plaats waar in 1832 volgens het kadaster een boerderij stond. Bij de verkoop in 1788 wordt de toren niet meer genoemd, bij de verkoop in 1765 nog wel. Ik denk dat dié koper, Dirck Bruyn George, de toren definitief heeft geslecht (rond 1770?). Ik acht het geheel niet uitgesloten dat op de huisplaats en/of op de voorburcht nog funderingsresten zijn te vinden.

Boerderij Noortwijk alias De Kleine Maat

Zoals gezegd, geven de kadastrale gegevens van Wijk bij Duurstede aan dat de boerderij Noortwijk in 1832 in ieder geval bestond uit een huis, bergen en een schuur. Later moet er tussen het huis en het terrein van de voorburcht een bakhuis zijn bijgebouwd. In 1912 verkrijgt men immers vergunning om het be-

staande bakhuis (hoog circa vijf meter) met een breedte van ruim vijf meter te verlengen tot elf meter¹⁴. Dat bakhuis staat precies midden op de grens van Wijk bij Duurstede en Langbroek alwaar vroeger de Hoofdwetering liep. Die loopt - nog steeds - met een bocht om het (voormalige) huis heen. Waarschijnlijk is de wetering hier iets omgelegd toen in de achttiende eeuw een nieuwe boerderij buiten de voorburcht is gebouwd. Een wetering dwars over het erf is immers niet praktisch. Eind 1940 sterft met Hendricus van Leur de laatste bewoner van de boerderij. In 1943 komt de boerderij plus de grond in handen van de familie Van Rijn van De Grote Maat. Ongeveer tien jaar nadien besluit die familie een nieuwe boerderij aan de Landscheidingsweg (tegenwoordig nr. 12) te bouwen (De Nieuwe Maat) en een deel van de familie verhuist daarheen. Besloten werd een nieuwe boerderij te bouwen omdat De Kleine Maat zelf te slecht was. Die werd alleen nog voor agrarische doeleinden gebruikt, maar dat gebruik werd steeds minder. Na de grote stormen van eind 1972 - begin 1973 waarbij de boerderij nog verder in een bouwval veranderde, is de boerderij op een schuur na, geheel afgebroken¹⁵. Begin 2000 heb ik te Houten gesproken met mevrouw Th.J. van Wijk-van Rijn. Zij is in

Foto uit circa 1960 van de achterkant van de toen al grotendeels ingestorte boerderij De Kleine Maat met de twee nog bestaande leibomen (Collectie Th.J. van Wijk-van Rijn)

Foto genomen buiten in de boomgaard ten oosten van de Kleine Maat met aan tafel links Hendrika Johanna van Rijn (1906-1980), middenin de laatste bewoner Hendricus van Leur (1855-1940) en rechts Hermanus Adrianus van Rijn (geb. 1914) (Collectie Th.J. van Wijk- van Rijn)

1917 geboren op De Grote Maat en is rond 1930 een aantal jaren inwonend huishoudster geweest op boerderij De Kleine Maat. Zij kon mij veel vertellen over de boerderij. Daar woonde toentertijd alleen nog de vrijgezel Hendricus van Leur (1855-1940). Hendricus boerde met zes koeien en een zog. Ook had hij naast de boerderij een klein boomgaardje voor eigen gebruik. Linksvoor de boerderij stond een bakhuis (tevens zomerhuis). Voor de boerderij was de (groente)tuin. Achter de boerderij liep een uitweg naar de Landscheidingsweg. De boerderij bestond uit een woon-gedeelte (voorhuis) en een deel (achterhuis). Het had een rieten kap die circa 1,75 meter boven de grond eindigde. In de voorgevel zaten beneden vier ramen (smal, 2x breed, smal) en boven middenin een kleiner raam. De boerderij was wit gepleisterd. Aan de kant van Langbroek was de ingang (boven- en onderdeur). Je kwam dan in de kaaskamer met daarachter het wringhuis met de kelder. Middenin in het voorhuis was de huiskamer (in de winter) met kachel. Aan de rechterzijde van het huis was een slaapkamer met twee bedsteden. Achterin was het toilet met daarachter nog een bedstede en een trap naar de zolder (die werd in het woongedeelte alleen als opslag gebruikt). De boerderij zal zo'n tien meter breed zijn geweest en twintig meter lang.

Uit deze beschrijving is af te leiden dat boerderij Noortwijk alias De Kleine Maat van het type langhuisboerderij was. Boerderijen van

dit type hebben een rechthoekige plattegrond. Het woonhuis en het achterhuis liggen in elkaars verlengde. Kenmerkend is verder dat ze van voor- tot achtergevel een driebeukige indeling kennen: een brede middenbeuk met aan weerszijden een smallere zijbeuk. Gelet op de stijl en kijkend naar soortgelijke nog bestaande boerderijen in Langbroek (met name Langbroekerdijk A4), zal boerderij Noortwijk alias De Kleine Maat uit de achttiende eeuw hebben gedateerd (ze kan natuurlijk een oudere kern hebben gehad)¹⁶.

De hofstede Noortwijk alias De Kleine Maat heeft waarschijnlijk veel geleken op de boerderij aan de Langbroekerdijk A4 te Langbroek (Foto auteur september 2000)

Eigenaren (<1380-heden)

Wie eigenaar van Noortwijk is geweest, is goed in beeld te brengen. Noortwijk was een leen van oorspronkelijk de heren van Abcoude. (Het in leen hebben van land betekent, dat de leenhouder van de leenheer van dat land het vruchtgebruik ervan heeft gekregen. Leenhouders zijn bijna gelijk te stellen met eigenaren.) De oudste gegevens van het betreffende leenhof, dat was gevestigd te Wijk bij Duurstede, dateren uit het eind van de veertiende eeuw. Ze lopen door tot rond 1800 toen het leenstelsel is afgeschaft. Bovendien waren enige stukken grond van Noortwijk, liggend in Wijk bij Duurstede, leenroerig aan de heren van Zuilenburg te Overlangbroek.¹⁷

1: Van Zyl (<1380-1408)

ca. 1380 Pontiaan van den Zijl beleend met Noortwijk.

2: Van Weerdestein (1408-1448)

1408-5-1 Elsbeen van Weerdestein beleend, nadat te hove kwam Ponske van Zijl.

- 14(30)-3-13 Willem [de Wit] van Weerdestein - na bewijs zijnerzijds van eerde-re beleningen - beleend, met lijftocht van zijn vrouw Elisabeth, te komen aan de leenheer; de Van Weerdesteins zegelden met het wapen van de Van Zyls.
- 3: *De Vlieger (1448-1459)*
- 1448-3-18 Willem de Vlieger, dienaar van de leenheer, beleend, met lijftocht van Agatha, zijn vrouw.
- 4: *Uten Eng (1459-1460)*
- 1459-12-18 Otto van der Stege bij dode van Willem de Vlieger, zijn broer, beleend, waarna overdracht aan Melis uten Eng, bevestigd door Hubert Jansz., oudste broer van Willem de Vlieger.
- 5: *Van Westreenen van Noortwijck (1460-1581)*
- 1460-1-28 Pieter van Westreenen beleend bij overdracht door Melis uten Eng.
- 1469-7-15 Meeus alias Bartholomeüs van Westreenen beleend bij dode van Pieter, zijn vader.
- 1489-7-11 Lambert van Westreenen beleend bij overdracht door Meeus van Westreenen. Opnieuw beleend in 1497, in 1518 en - als Lambert van Noortwijck - in 1525 en 1529.
- 1541-6-19 Mr. Pieter van Noortwijck en Westreenen, priester, beleend bij dode van Lambert, zijn vader.
- 1553-2-21 Frans van Noortwijck beleend bij dode van Pieter, zijn broer.
- 6: *Van Zuilen van Nijeveld (1581-1624)*
- 1581-2-17 Gijsbert van Zuilen van Nijeveld voor Willem van Zuilen van Nijeveld, onmondig, beleend bij dode van Frans van Noortwijck, diens oudoom, gehuwd met Wendelmoed, dochter van Pieter Ruysch, diens oudoom, te Amersfoort.
- 1605-3-2 Dirk Arnoutsz. van Vuren voor Batha van Droeffelaar, weduwe Gijsbert van Zuilen van Nijeveld, voor Gijsbert van Zuilen van Nijeveld, haar kleinzoon, onmondig, beleend bij dode van Johan van Zuilen van Nijeveld, haar zoon, en diens vader.
- 1622-5-21 Johan van Zuilen van Nijeveld bij dode van Gijsbert, zijn broer.
- 7: *De Ba(ers) (1624-1677)*
- 1624-10-12 Jacob Willemsz. van Schoonhoven, notaris, voor Leonard de Bars, kapitein van een compagnie infanterie, beleend bij overdracht door Johan van Zuilen van Nijeveld. Hij heeft het wellicht voor f 2000 gekocht en wordt in 1632 'heer van Noortwijck' genoemd. In dat jaar overlijdt hij en wordt begraven in de Grote Kerk te Wijk bij Duurstede.
- 1642-7-18 Mr. Adriaan Mol, advocaat bij het Hof van Utrecht, voor Dorothea de Bars beleend bij dode van Leonard, haar vader.
- 8: *Van Brakel van Kermesteijn (1677-1699)*
- 1677-10-10 Lodewijk van Brakel tot Kermesteijn, na de dood van Dorothea de Bars, zijn moeder, beleend.
- 168(?)6-10-8 Procuratie van Lodewijk van Brakel tot Kermesteijn op de hofstad Noortwijck, volgens brieven van 1648 verlijd op zijn moeder Dorothea de Bars.
- 1689-10-12 Jonkheer Johan Frederik van Brakel, heer van Kermesteijn, beleend na de dood van jonkheer Lodewijk van Brakel, zijn vader.
- 9: *Van Bommel (1699-1743)*
- 1699-1-18 Joost Aelbertsz. van Bommel koopt Noortwijck van Johan Frederik van Brakel voor f 5180. Hij wordt er 1699-9-16 mee beleend door opdracht van jonkheer Johan Frederik van Brakel. Om de koop te kunnen betalen, leent hij enige dagen later van Meerten Meerman f 3500. In 1712 lossen twee van zijn dochters daar f 1000 van af.
- 1704-7-5 Albert Joosten van Bommel beleend na de dood van Joost Aelbertsz. van Bommel, zijn vader.
- 1744!-8-8 Weijntje Joosten van Bommel beleend na de dood van haar broer Albert Joosten van Bommel.

10: Bruijn (1744-1789)

- 1743!-4-28 IJsbrand Bruijn Georges koopt per 1 januari 1744 Noortwijck voor f 5000 van Weijntje Joosten van Bemmell.
- 1744-8-8 Dirk Bruijn Georges beleend door opdracht van Weijntje Joosten van Bemmell c.s. Zijn vrouw koopt 1765-4-26 de helft van Noortwijck van de wed. van IJsbrand Bruijn Georges voor f 2000.
- 1788-9-25 George Bruijn Dirksz., als oudste zoon van Dirck Bruijn Georgez., beleend. Op 1786-12-19 procureert hij ten behoeve van de belening.

11: Booij (1789-1790)

- 1788-7-30 Adrianus Booij koopt Noortwijck voor f 3200 van George Bruijn Dirksz. en wordt er 1789-3-2 mee beleend.

12: De Kock (1790-1818)

- 1790-2-19 IJsbrand de Kock Jansz. koopt Noordwijck voor f 2000 onderhands van Adrianus Booij en wordt er 1790-5-3 mee beleend.

13: Van Leur (1818-1943)

- 1818-11-28 Jacob [van] Leur koopt van Anna Maria van Goudoever, wed. IJsbrand de Kock, c.s. voor f 4500 de hofstede De Noord [*sic*] met 4,5 morgen onder Wijk bij Duurstede en 4,5 morgen onder Nederlangbroek, bestaande uit een boerenwoning, bergen en schuur. De acte zegt dat Jacob niet kan schrijven. Wellicht een reden waarom niet alleen zijn naam maar ook de naam van de hofstede niet helemaal kloppen. Ter betaling sluit hij bij de familie De Kock een hypotheek af van f 4000.

14: Van Rijn (1943-heden)

De familie Van Rijn, van de Grote Maat, koopt in 1943 Noortwijck, met ruim 4 ha onder Wijk bij Duurstede en ruim 4 ha onder Langbroek, uit de nalatenschap van de eind 1940 overleden Hendricus van Leur. Sedert begin 1992 is Adrianus Hermanus Maria van Rijn (geb. 1955) de eigenaar.

Gebruikers (1533-heden)

Dikwijls is van land wel voor een groot aantal eeuwen te achterhalen wie de eigenaar is geweest maar niet, in het geval de eigenaar het land zelf niet bewerkte, wie de gebruiker, de pachter was. Noortwijck is gelukkig een uitzondering. (De hofstede) Noortwijck werd aangeslagen voor het onderhoud van een deel van de Noordelijke Lekdijk en wel voor slag nummer 183 in het eerste kwartier én voor slag nummer 8 in het tweede kwartier. Het voormalige Hoogheemraadschap Lekdijk Bovendams hield in zogenaamde dijkmetingboeken per slag bij welk land daarvoor 'dijkplichtig' was, wie de eigenaar van dat land was en dikwijls tevens wie de gebruiker. Die boeken werden vanaf 1523 in de regel per tien jaar opgesteld en dat gebeurde tot diep in de negentiende eeuw. Voor slag nummer 183 in het eerste kwartier was 8 morgen in Nederlangbroek dijkplichtig; dit is Noortwijck zelf. Voor slag nummer 8 in het tweede kwartier was 1,5 hoeve, dus 24 morgen, in de Melkweg dijkplichtig.¹⁸ Het zijn verschillende stukken land met doorgaans dezelfde gebruikers, maar niet altijd. Omdat het me hier om Noortwijck zelf gaat, beperk ik me tot genoemde 8 morgen. Zeker voor de beginperiode vormen de dijkmetingboeken de belangrijkste bron maar daar komen in de loop van de tijd bij de voor de notaris opgemaakte pachtcontracten. In een aantal gevallen is de eigenaar tevens de gebruiker.¹⁹

- 1533 Aelbert Dircsz. genoemd als gebruiker van Noortwijck.
- 1544-1562 Reyer Hermansz. genoemd als gebruiker.
- 1572-1582 Joost Reyersz., waarschijnlijk een zoon van Reyer Hermansz., genoemd als gebruiker.
- 1592 Jan Jansz. van Velpen genoemd als gebruiker.
- 1602-1632 Peter Cornelisz. tot Cothen genoemd als gebruiker.

Van Bemmell (<1642-1743)

- 1642-1665 Adriaen Cornelisz. van Bemmell in ieder geval tot en met 1662 expliciet genoemd als gebruiker. Hij is hoogst waarschijnlijk in 1665 overleden. Medio 1666 verkoopt zijn dochter, als mede-erfgenaar,

voor een onbekend bedrag aan Johan van Braeckel als eigenaar van Noortwijck, twee bergen, bakhuis en schaapschuur die Adriaen van Bemmél 'in sijn leven verstaende ende getimmert hadde op de hofstede Noortwijck'. Een mooie illustratie van hetgeen eerder is opgemerkt namelijk dat houten gebouwen indertijd niet als onroerend maar als roerend goed werden beschouwd. Voor het overige weten we dat bij Adriaen is ingebroken door Dirck Stevens alias De Gossier, geboren van Buren, die begin 1652 verklaart aldaar in de vorige winter te hebben meegenomen een grote pot met boter, vier broden en een 'huisbak' vlees.

1666-1702 Joost Aelbertsz. van Bemmél huurt Noortwijck in maart 1666. Hij koopt het in 1699. Van hem is bekend dat hij zeer waarschijnlijk begin 1702 is overleden. Voordat hij Noortwijck zelf kocht, had hij soms moeite met het betalen van de pacht. Daartoe verkoopt hij in 1689 aan zijn pachtvrouw Maria van Sassere, douariere De Brackel tot Carmesteijn:

- een Franse merrie van omtrent vijf jaar voor f 30 en vijf merries met nog een ruïn alles van 'swart haar' voor f 150;
- vijf melkkoeien voor f 100 plus twee hokkelingen voor f 14;
- vier kalveren voor f 4 alsmede twee zeugen met tien biggen voor f 10;
- veertig schapen voor f 80 en twee wagens met tuig voor f 50.

Tezamen voor f 458 in mindering te brengen op de 'verschenen landpacht'. Hij mag de dieren wel zelf blijven gebruiken.

1702-1743 Aelbert Joosten van Bemmél gebruikt Noortwijck als eigenaar tot en met 1743, het jaar waarin hij sterft.

1743-1753 Onduidelijk is wie in deze periode

Noortwijck heeft c.q. hebben gebruikt. Waar schijnlijk is de laatste gebruiker vóór Jan van Leur, Bastiaan van IJsendoorn geweest omdat zijn naam is doorgehaald in de huuracte van Jan van Leur uit 1754. Als hij dat is, moet dat vanaf Kerstmis 1747 zijn omdat bekend is dat hij van 1741-1747 elders in Wijk bij Duurstede een hofstede pachtte. Er zou vóór hem dus nog een andere pachter van Noortwijck moeten zijn geweest.

Van Leur (1754-1943)

1754-1943 Per 1 januari 1754 verhuren de weduwe IJstrand George Bruyn en Dirk Bruyn Noortwijck aan Jan [Janssen] van Leur. Hij is de eerste van die familie op Noortwijck. Zijn zoon Jacob koopt het in 1818. Jan van Leur huurt voor zes jaar een huis en schuur benevens de boomvruchten en weide uit de boomgaard van de hofstede Noortwijck alsmede nog een stuk weiland groot circa zes morgen achter de boomgaard. De pacht is f 130 per jaar plus een toepacht van zes jonge hoenders per jaar. Jan Janssen van Leur huwt op 30 april 1754 RK te Werkhoven met Geertruij Wammes. Bij de doop van hun kinderen staat opgetekend 'van Cothen'. Bij één doop (1759-6-5) staat 'Noortwijck'. Opvallend is dat bij verlenging van de huur in 1765 en in 1773 staat dat hij 'van Cothen' is. Ik neem echter niet aan dat de familie ergens in Cothen woonde maar op Noortwijck zelf. Dat laatste lijkt me het meest waarschijnlijk. Misschien speelde ook hier de al gesignaleerde verwarrende locatie parten. De huur wordt opnieuw verlengd in 1779 en - aan zijn weduwe - in 1788.

Dat het niet altijd koek en ei was in huize Noortwijck, moge het volgende illustreren. In 1795 maken Geertrui Wammes, weduwe

van Jan van Leur, Jacobus van Leur en Willemijntje van Leur, huisvrouw van Teunis de Kruij, afspraken. Geertrui Wammes, thans wonende bij Jacobus van Leur, en die anderen kunnen 'niet langer convenieeren de deeze tezaamen wooning te continueeren bij onderteekening deeser in kragt van het regt aan haar bij acte voor den 26 april 1789 [verleend] ..'. Zij zal 'van nu af aan en haar leeven lang gedurende zal zijn en blijven inwoonen bij de derde [Willemijntje] en de vierde onderteekende [Teunis de Kruij] en deeze welke haar van kost en drank, huisvesting en oppassing zoo in ziekte als in gezondheid zulle voorzien in alle achtung en eerbied bewijzen die kinderen aan hunne moeder schuldig zijn ...'.

Van Rijn (1943-heden)

1943-heden De familie Van Rijn is eigenaar-gebruiker van Noortwijck.

Heden ten dage is al het land van Noortwijck in gebruik als weiland. Vroeger was dat niet zo. Het deel tussen de Hoofdwetering en de Landscheidingsweg was in gebruik als akkerland en het deel aan de andere kant van de Hoofdwetering richting Nederlangbroek diende als weiland. Die verdeling blijkt uit de acten van verkoop en verhuur. Soms werden de producten van het akkerland openbaar verkocht. Zo ook in 1808 wanneer eigenaar De Kock 'zeer goede weit' verkoopt die 'te velde zijn gebracht' door zijn pachter Jacob van Leur²⁰.

Spurtocht geslacht Van Noortwijck

Mijn spurtocht naar Noortwijck werd gaandeweg ook een spurtocht naar het gelijknamige geslacht. Al spoedig in die tocht werd me duidelijk dat het ging om een tak van het geslacht Van Westrenen uit Amersfoort. Ik ging daarvoor allereerst naar de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag op zoek naar het aloude standaardwerk over Amersfoort van Abraham van Bommel uit 1760. Het bevat veel gegevens over Van Westrenen en over Van Noortwijck.

Enma! noemt Van Bommel een Frans van Westrenen van Noortwijck (1543)²¹. Voldoende dus voor een bezoek aan het gemeente-archief van Amersfoort waar helaas niks relevant in de kaartenbakken te vinden was. Gelukkig wees de archivaris me op een drielidige getypte doctoraalscriptie uit 1968 van J.G. Smit over de stadsregering van Amersfoort in de 16de eeuw. De index ervan bevat een aantal Van Noortwijck vermeldingen. Pech. Ze verwijzen naar het tweede deel van de scriptie dat alleen mag worden ingezien na toestemming van de auteur...²². De archivaris maakte me verder opmerkzaam op het familie-archief Van Westrenen in het toenmalige Rijksarchief Utrecht. Aldaar zag ik in de inleiding op de betreffende inventaris een voetnoot met verwijzing naar een handschrift van Calkoen (1928) over deze familie in de bibliotheek van het toenmalige Gemeente-archief Utrecht onder nr. 3115-5. De studiezaalmedewerker zegt 'dat kan geen nummer van ons zijn' - ik hou aan en zeg 'wellicht is er ooit van nummering veranderd'. Hij gaat informeren en ja hoor, er is in het verleden omgenummerd. Gelukkig is er een concordantie en na enige tijd krijg ik het handschrift voor me. Er blijken allerlei geslachten Van Westrenen te zijn, onder meer Van Westrenen van Sterkenburg en Van Westrenen van Driebergen. Ik kijk in de index, nergens een Van Noortwijck. Jammer, ik blader teleurgesteld in het handschrift. Het telt het eind een aantal lege pagina's plus daarna nog een pagina over ... Van Westrenen van Noortwijck²³!

Het handschrift brengt me op de idee ook eens bij het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) in Den Haag te gaan zoeken. Het CBG blijkt vijf dossiers uit verschillende collecties van genealogen te bezitten met informatie over het geslacht Van Westrenen. De eerste vier dossiers bevatten niets van wat ik zoek. Het vijfde dossier - onderdeel van de Collectie Polvliet - bevat een schriftje met handgeschreven aantekeningen met achterin onder de kop diversen: 'Rekeningen met [betrekking tot] het Steenhuis te Noordwyck by Wyck'²⁴. In dit dossier wordt verwezen naar een mededeling van Wittert van Hoogland in *De Nederlandsche Leeuw*, jaargang XXVII, pagina 119. Opnieuw naar de Koninklijke Bibliotheek voor dat nummer. Niks te vinden. Ik zoek in aanpalende jaargan-

gen op Wittert van Hoogland, en ja hoor niet pagina 119 van jaargang XXVII (1909) maar van jaargang XXVIII (1910) bevat van zijn hand een mededeling over Noortwijk... Inmiddels heb ik het adres van de heer Smit achterhaald en hem een brief gestuurd. Enige maanden later ontvang ik antwoord. Het gebruik van het tweede deel van zijn scriptie is toegestaan. Dat is echter niet meer nodig omdat Smit zo goed was zelf een stamreeks van de Van Westrenen van Noortwijcks bij te voegen. Veel gegevens komen me bekend voor omdat ook hij blijkbaar de betreffende aantekeningen in de collectie Booth in Utrecht heeft gezien.²⁵

Fragment-genealogie (Van Westrenen) Van Noortwijk

In het navolgende ga ik uit van de stamreeks van Smit welke ik aanvul. Daaruit wordt duidelijk dat we te maken hebben met een regentfamilie uit Amersfoort met bezittingen aldaar (oa. het goed De Weeteringh) en in het Kromme-Rijngebied. Een deel van die familie gaat zich noemen naar de bezitting Noortwijk en komt uiteindelijk in de stad Utrecht terecht waar men zich alleen nog Van Noortwijk noemt. Veel mannelijke leden zijn meester in de rechten, notaris en/of rentmeester:

- I *Peter van Westrenen*, genoemd 1440 te Amersfoort, overleden 1469, x NN:
 - 1 Meeus van Westrenen. Volgt II.
- II *Meus van Westrenen Pietersz.*, genoemd 1467-1479 te Amersfoort, x Aleyd Claes Meusz.dr:
 - 1 Lambert (van Westrenen) van Noortwijk. Volgt III.
- III *Lambert (van Westrenen) van Noortwijk*, genoemd 1489-1538 te Amersfoort (1534: schepen, 1538: burgemeester), wordt na 1489 in de regel alleen Lambert van Noortwijk genoemd, is behalve met Noortwijk ook beleend met goederen te Dwarsdijk, x Bate van Dompelaer:
 - 1 *Mr. Peter van Noortwijk*, student te Leuven 1510, priester, nog genoemd in 1540 te Amersfoort, idem in 1541 bij belening van 2m op de Maat te Cothen²⁶.
 - 2 *Frans (van Westrenen) van Noortwijk*, volgt IV.

- 3 *Sophia (Feuse) van Noortwijk*, ge noemd 1551-1571, x Johan van Droef felaer.
- 4 *Margaritha Lambert van Westrenen van Noortwijcksdr*, genoemd 1580.
- IV *Frans (van Westrenen) van Noortwijk*, student Leuven 1523, Amersfoort (1537-1558: schepen, kameraar, 'raad'), woont 1579 te Utrecht, overleden 1580/1581, naast Noortwijk in 1554-1-9 na opdracht door Joris de Witte beleend met een halve hoeve te Nederlangbroek en doet dezelfde dag opdracht ten behoeve van Helmert Jansz.²⁷, x Wendelmoet Ruysch:
 - 1 *Geertruyd van Noortwijk*, genoemd 1560-1567 bij leen te Leusden²⁸, over leden 1577/1578;
 - 2 *Beatris van Noortwijk*, overleden voor 1578-1-16.
 - 3 Heeft een buitenechtelijke zoon Jan (Franssen) van Noortwijk, volgt V.
- V *Jan (Franssen) van Noortwijk*, genoemd 1581-1625 bij leen te Leusden²⁹, 1607 zijdelaken koper te Utrecht, woonde aldaar in de Snippenvlucht, overleden 1624 te Utrecht (Domkerk), x 1e Anneken Willem de Langedr., x 2e Reyrtgen Henrick van Rhijnsdr., x 3e te Amersfoort Wendelmoet Geraert Both van den Eemsdr.³⁰:
 - Uit het eerste huwelijk:
 - 1 *Lambert van Noortwijk*.
 - 2 *Ailtgen van Noortwijk*.
 - Uit het derde huwelijk:
 - 3 *Mr. Frans (Franchois) van Noortwijk*, student Leiden, geb. Utrecht ca. 1592, advocaat van het hof van Utrecht, kannik van St. Pieter te Utrecht, heemraad van het Hoogheemraadschap Lekdijk Bovendams, overleden 1638 te Utrecht (Domkerk), x 1e Angelica Arminius, 2e te Utrecht Maria Proeys van Fockenberch³¹.

Losse vermeldingen

In de loop van mijn onderzoek ben ik in het gebied nog ruim tien andere Van Noortwijcks tegen gekomen die niet direct in de gegeven stamreeks zijn te plaatsen maar daar, gelet op het beroep 'notaris', wel in zullen horen. Ongetwijfeld bieden de DTB-registers van met name de stad Utrecht daartoe voor anderen al-

lerlei aanknopingspunten. Die heb ik zelf niet bezien. De vermeldingen zijn in chronologische volgorde geplaatst:

- 1 *Johannes van Noortwijk (1487-1489)*³²
Is in 1487 cureit te Ouderschie en vicaris ten Dom; wordt in 1487/1488 'magistrum' genoemd en in 1489 is sprake van 'meyster Peter van Noirtwijk, doctoer in medicinen'.
- 2 *Geryt van Noirtwijk (1497)*³³
Alsdan genoemd te Utrecht.
- 3 *Marie Jansdr. van Noortwijk (1553)*³⁴
Alsdan vermeld te Utrecht samen met haar man Jan van Hemert in verband met scheiding van goederen.
- 4 *Hendrick van Noortwijk (<1559)*³⁵
Zijn weduwe wordt alsdan genoemd als eigenaar van 2 morgen te Nederlangbroek welke leenroerig zijn aan het huis Zuylenburg, is meester in de rechten.
- 5 *Johannes van Noortwijk (1656-<1691)*³⁶
Geboren Utrecht 1656, overleden voor 1691, gehuwd met Duijffgse van Nesse, notaris te Utrecht, pander van het Hof van Utrecht.
- 6 *Willem van Noortwijk (1673-1691)*³⁷
Geboren te Utrecht, notaris aldaar en zou zijn gehuwd met Sara Ribbius.
- 7-8 *Everhard van Noortwijk (1688-1731?)*³⁸
Geboren te Utrecht, notaris aldaar, gehuwd met NN, heeft in ieder geval een dochter genaamd Geertruid.
- 9 *Johan van Noortwijk (1714-1737/1738)*³⁹
Geboren te Utrecht, zou zijn gehuwd met Neeltje Willems, meester in de rechten, rentmeester.
- 10 *Arnold van Noortwijk (1715-1754)*⁴⁰
Geboren te Utrecht, notaris te Utrecht, rentmeester van onder meer de St. Stevensabdij aldaar.

Zijn er nu nog afstammelingen van de hier bedoelde Van Noortwijcks in de provincie Utrecht? Wellicht. Uit de gegevens van de in 1947 gehouden volksstelling blijken er daar toen⁴¹:

- tien personen 'Van Noortwijk' te heten waarvan één in de stad Utrecht, zeven in Bunschoten, één in Driebergen-Rijsenburg en één in Woudenberg;
- drie personen met de achternaam 'Van

Noordwijk' te zijn waarvan één in Driebergen-Rijsenburg en twee in Zeist.

Zoekend via Internet in de telefoongids van KPN Telecom (2000-9-18) leverde voor het Kromme-Rijngebied vier vermeldingen van de naam 'Van Noortwijk' op waarvan één in Driebergen-Rijsenburg, één in de stad Utrecht en twee in Zeist (plus drie in Bunschoten). De naam 'Van Noordwijk' gaf één vermelding namelijk in de stad Utrecht. De naam met de schrijfwijze 'Van Noortwijk' kwam zowel in 1947 als in 2000 in het zoekgebied niet voor.

Tot slot

Vergeten was de woontoren Noortwijk in allerlei opzichten. Ooit was het een 'van outs vermaerde' hofstede. Ooit stond het te boek als steenhuis en ooit noemde de Amersfoortse regentenfamilie Van Westrenen zich er naar. Wellicht zijn er ook nu nog 'Van Noortwijcks'. Van de fysieke kant van Noortwijk resteert heden ten dage alleen nog een schuur, enkele lei-bomen, de contouren van een gracht en waarschijnlijk funderingsresten van zowel het steenhuis als van de hofstede. Het terrein is tot nu toe niet opgenomen als archeologisch terrein in de lijst van de archeologische monumenten in de provincie Utrecht. Nu Noortwijk aan de vergetelheid is onttrokken, hoop ik dat dit spoedig wel gebeurt.

Dr A.A.B. van Bommel is sociaal geograaf, woonachtig in Wijk bij Duurstede en werkzaam in Den Haag als senior adviseur bij de Vereniging van Hogescholen, de HBO-raad. Zijn historisch onderzoek richt zich vooral op Cothen en het Kromme-Rijngebied.

Noten:

Tenzij anders aangegeven is de archiefbewaarplaats Het Utrechts Archief (HUA) te Utrecht.

NA: Notarieel Archief.

SAKRUH: Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug te Wijk bij Duurstede.

SAR: Streekarchief Rijnstreek te Woerden.

1. C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*. Stichtse Historische Reeks, 9. Zupthen, 1983, 188, 277; B. Olde Meierink e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*. Utrecht, 1995, 543/

2. Albert Jansse van Noordwijk (geboren 1921-2-22, overleden 1973-12-25, NH-begraven te Cothen, gewoond hebbend aldaar) en Johanna W.C. Ter Haar (geboren 1924-11-13, overleden 1973-5-25). NB: 1973-1-23 M.W.A. Jansse van Noordwijk te Bunnik benoemd tot adjunct-commies te WbD (SAKRUH: Gemeente WbD, 1971-1980, 28) en 1975-6-16 ontslaanvraag mr. M.W.A. Jansse van Noordwijk (SAKRUH: Gemeente WbD, 1971-1980, 29).
3. Voor 'Heemstede' en 'Bergestein' zie E.B.F.F. Wittert van Hoogland, *Bijdragen tot de geschiedenis der Utrechtse Ridderhofsteden en Heerlijkheden*. 2 Dln. Den Haag, 1909, 219 resp. 1912, 109; 'Hardenbroek': 1607-9-12. In: *Genealogisch en Heraldische Bladen*, 1 (1906), 249.
4. Voor ontginning zie A.A.B. van Bommel, De ontginning van Langbroek: Van wildernis naar cultuurlandschap. In: *Het Kromme-Rijng gebied*, 33 (1999-1), 2-20.
5. Ik ben in het bezit van twee qua beeltenis identieke ansichtkaarten uit circa 1900 van het Ambachtspad in Cothen met zicht op de NH-kerk. De ene heeft het merkwaardige opschrift 'Noordwijk. Groeten uit Cothen' en de andere alleen 'Groeten uit Cothen'. Circa 1380 Bisschoppen, 109-b, fol. 12v; 1322-6-10: J.W. Berkelbach van der Sprengel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-140*. Utrecht, 1937, 206; 1326-1-22: S. Muller, *Het oudste cartularium van het Sticht Utrecht*. Den Haag, 1892, 250. Wellicht duidt de naam Megtildis de Nortwik toch op Noordwijk in Zuidholland omdat er ook al in die tijd verbindingen zijn tussen die regio en Utrecht. Immers in 1292 schenkt vrouwe Olent, moeder van Johan van Nortic [=Noordwijk] een rente uit een land onder Rijswijk bij Den Haag aan de commandeurs van het Duitse Huis te Utrecht en te Leiden (Archief Duitse Orde Balije van Utrecht, 1200-1811, 408). Wittert van Hoogland (1912, 346) vermeldt een Peter Utenham, heer van Den Ham te Vleuten, genoemd 1375, overleden 1392, tweemaal gehuwd en de eerste maal met een Van Noordwijk: Kaart: Topografische Dienst te Emmen, 1:25.000, blad 487 (WbD), verkend 1869, uitgegeven 1871.
1832-9-1: Procesverbaal grensbepaling (SAKRUH: Gemeente WbD, 1811-1851, 40); 1803-3-12: De Kleine Maat (SAKRUH: Dorpsgerichten, 1569).
6. C. Dekker, De gebroeders Willem, Gerrit en Gijsbert van Zijl, domkanunniken te Utrecht in de tweede helft van de 14e eeuw. In: *Jaarboek Oud-Utrecht 1981*, 1981, 61-84.
7. E.A. Canneman, *Kastelen aan de Langbroekerwetering*. Alphen aan den Rijn, 1989; P.S.A. de Wit, Woon-torens in Zuidoost Utrecht. In: *Tussen Rijn en Lek*, 22 (1988-1), 8-31.
8. SAKRUH: Gemeente Langbroek, 1811-1949, 490.
9. HUA: Kaarten Provinciaal Bestuur, 1346 (oud)/261-4 (nieuw); HUA: Provinciaal Bestuur, 1612 (GS-vergadering 1884-10-9, nrs. 56A/B).
10. De Topografische Dienst te Emmen bezit een luchtfoto uit medio 1936 van het gebied (minuut blad 487, jaar 1936, nr. 53) waarop de gracht al verdwenen is; Suggestie fietspad: Lynden van Sandenburg, 283, 'amicie-briefje' van 1931-1-4; Luchtfoto 1945: Speciale Collecties Bibliotheek UR Wageningen, RAF 28-IV-3 (no. 3087).
11. Circa 1380 Bisschoppen, 109-b, fol. 12v; 1408-5-1 Bisschoppen, 110-1, fol. 16v; 1448-3-18 Bisschoppen, 110-1, fol. 19; 1636-2-24 en 3-18 Staten van Utrecht, 264-41; 1661-1-15 SAKRUH: NA, 2497, not. J. van Sandick (met dank aan K. van Schaik); 1665-12-11 SAKRUH: NA, 2498, not. J. van Sandick; 1666-3-8 SAKRUH: NA, 2498, not. J. van Sandick (met dank aan K. van Schaik); 1670 SAR: Gemene Land van WbD, 9, lias 1672-1674; 1689-10-12 Leenhof, 138; 1699-1-18 SAKRUH: NA, 2506, not. N. Keppel; 1743-4-28 NA, U210a001, no. 2, not. D. van Vianen; 1754-1-20 SAKRUH: NA, 2539, no. 26, not. J. Te-schemaker; 1765-4-26 SAKRUH: NA, 2557, no. 109, not. A. Wtenweerde; 1675-11-20 SAKRUH: NA, 2557, no. 135, not. A. Wtenweerde; 1788-7-30 SAKRUH: NA, 2570, no. 25, not. L. van Schaik.
12. 1722-5-17: NA, U110a011, no. 149, not. H. van Hees.
13. 1630-5-1: DOM, 1842. Voor afdruk gehele kaart zie het maart 1999 (p. 15) nummer van dit tijdschrift.
14. 1912-3-29: SAKRUH: Gemeente Langbroek, 1811-1949, 796; 1912-3-21: SAKRUH, Gemeente WbD, 1852-1970, bouwvergunningen, 74.
15. De Topografische Dienst te Emmen bezit een luchtfoto van het gebied, gemaakt 7-4-1974 tbv. blad 39(B) van de 1:25.000 kaart, waarop van de boerderij alleen de schuur en enkele kleine resten te zien zijn. Op de uitgegeven versie van blad 39B van 1966 staat de boerderij nog op; op die van 1977 (verkenning 1974) niet meer.
16. Zie S. van Ginkel-Meester en M. Kooiman, *Langbroek - geschiedenis en architectuur*. Zeist, 1990.
17. - J.C. Kort, Repertorium op de lenen van de hofstede Zuilenburg, 1397-1670. In: *De Nederlandsche Leeuw*, 2000 (117), k. 67-74 gebaseerd op Broekhuizen, ongeïventariseerd, fotocopie leenregister Zuilenburg.
- Ca. 1380 Bisschoppen, 109-b, fol. 12v; 1408-5-1 Bisschoppen, 110-1 fol. 16v, fol. 15; 14(30)-3-13 Bisschoppen, 110-1, fol. 15, fol. 14; 1448-3-18 Bisschoppen, 110-1, fol. 19; 1459-12-18 Bisschoppen, 276, fol. 28v-29; 1460-1-28 Bisschoppen, 276, fol. 29; 1469-7-15 Bisschoppen, 276, fol. 49; 1489-7-11 Bisschoppen, 276, fol. 82; 1497-9-25 Bisschoppen, 279, fol. 21v; 1518-3-15 Bisschoppen, 282, fol. 10; 1525-6-23 Bisschoppen, 285, fol. 8v-9; 1529-7-19 Leenhof, 133, fol. 15; 1541-6-19 Leenhof, 133, fol. 42v-43v; 1553-2-21 Leenhof, 133, fol. 66; 1581-2-17 Leenhof, 134, fol. 94v-100v-102; 1605-3-2 Leenhof, 136, fol. 254v-256; 1622-5-21 Leenhof, 137, fol. 15-17; 1624-10-12 Leenhof, 137, fol. 29-31v-33; Koop 1624-10-13 SAKRUH: NA, 2492, not. P. Bosch, fol. 255; 1632-1-3 Hof van Utrecht, 230-14;

- Hij overlijdt 1632-4-30 volgens een nu niet meer aanwezig grafscript (P.C. Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de provincie Utrecht*. Utrecht, 1919, 289); 1642-7-18 Leenhof, 137, fol. 151v-154; 1677-10-10 Leenhof, 138, fol. 80; 168(?)6-10-8 + 1648 Leenhof, 138, fol. 83; 1689-10-12 Leenhof, 138, fol. 195v; Koop 1699-1-18 SAKRUH: NA, 2506, not. N. Kepel plus 1699-3-1: Financiële Instellingen, 2506; 1699-9-16 Leenhof, 138, fol. 283; Lening 1699-1712 Broekhuizen, ongeïventariseerd, fotocopie leenregister Zuilenburg, p. 283 plus SAKRUH: Stadsrecht WbD, 56, 1701-1-18; 1704-7-5 Leenhof, 139, fol. 40; 1744-8-8 Leenhof, 140, fol. 235; 1743-4-28 NA, U210a001, no. 2, not. D. van Vianen; 1744-8-8 Leenhof, 140, fol. 240; 1765-4-26 SAKRUH: NA, 2557, no. 109, not. A. Wtenweerde; 1788-9-25 Leenhof, 144, fol. 687; 1786-12-19 Leenhof, 144, fol. 690v; 1788-7-30 SAKRUH: NA, 2570, no. 25, not. L. van Schaik; 1789-3-2 Leenhof, 145, fol. 24; 1790-2-19 Leenhof, 145, fol. 73; 1790-5-3 Leenhof, 145, fol. 73; 1818-11-28 NA, U272c058, no. 282, not. N.W. Buddingh; Hypotheek 1818-12-10 Hypotheekbewaarders Utrecht en Amersfoort, 400, no. 88.
18. Zie bijvoorbeeld SAKRUH: NA, 2557, no. 109, not. A. Wtenweerde, 1765-4-26. Het eerste kwartier heeft betrekking op de dijk tussen Amerongen en de grens van Wijk bij Duurstede met de tegenwoordige gemeente Houten. Daar begint slag nr. 1 van het tweede kwartier. Slag nr. 183 van het eerste kwartier ligt net over de grens tussen Amerongen en Wijk bij Duurstede; het is het eerste slag in Wijk bij Duurstede.
19. 1533 SAR: Lekdijk Bovendams, 1319; 1544-1562 SAR: Lekdijk Bovendams, 1320-1322; 1572-1582 SAR: Lekdijk Bovendams, 1323, 1324; 1592 SAR: Lekdijk Bovendams, 1325; 1602-1632 SAR: Lekdijk Bovendams, 1327-1329, 1333; Adriaen Cornelisz. van Bommel genoemd 1642, 1662 in SAR: Lekdijk Bovendams, 1336, 1337; Hij is in de periode 1663-1665 overleden: 1663-10-20 nog genoemd in SAKRUH: Stadsrecht WbD, 53 terwijl in 1665-11-20 sprake is van zijn erfgenamen in SAKRUH: NA, 2498, not. J. van Sandick; Verkoop 1666-8-15 SAKRUH: Stadsrecht WbD, 53; Inbraak 1652-4-7 SAKRUH: Stadsrecht WbD, 1; Huur 1666-3-8 SAKRUH: NA, 2498, not. J. van Sandick; Joost Aelbertsz. van Bommel nog genoemd 1701-12-21 NA: U139a001, no. 31, not. J. van den Doorslagh terwijl hij 1702-2-6 'zaliger' heet DOM, 1413-21, no. 9/10; Pachtschuld 1689-3-21 SAKRUH: NA, 2503, not. J. van Sandick; zie ook 1689-9-24 SAKRUH: Stadsrecht WbD, 28; Aelbert Joosten van Bommel nog genoemd 1743-1-9 SAR: Waterschappen WbD, 120 terwijl zijn zuster Noortwijk 1743-4-28 verkoopt; 1742-8-19 Martinus Hoesen heeft verhuurt aan Bastiaan van IJsendoorn een gedeelte van de hofstede en huis Den Halven Steenweerd, nu Aalsweerd genaamd, [te WbD] voor 6 jaar ingaande met kerstmis 1741 (SAKRUH: NA, 2536, not. H. de Graaff); 1754-1-1 SAKRUH: NA, nr. 2539, no. 26, not. J. Teschemaker; Huur 1765 SAKRUH: NA, 2557, no. 135, no. 136, not. A. Wtenweerde; Huur 1773 SAKRUH: NA, 2562, no. 71, not. N. van Ossenberg; Huur 1779 SAKRUH: NA, 2563, no. 90, not. N. van Ossenberg; Huur 1788 SAKRUH: NA, 2568, no. 21, not. L. van Schaik; 1795-7-? Financiële Instellingen, 2508.
20. Aankondiging openbare verkoop 1808-7-27 (SAKRUH: Stadsrecht WbD, 127).
21. A. van Bommel, *Beschrijving der stad Amersfoort*. Utrecht, 1760, 582.
22. J.G. Smit, *De samenstelling van de stadsregering van Amersfoort 1570-1590*. Doctoraal scriptie Rijksuniversiteit Utrecht, 1968.
23. G.G. Calkoen, „*Van Westreenen*” als familienaam. *Genealogische behandeling van twee vooral te Utrecht, deels ook te Amersfoort, zeer lang bekende geslachten benevens voorkomende naamdragers, zonder onderling bekend verband, tusschen circa 1550 en 1800 te Utrecht. Met behulp van Utrechtsche en Amersfoortsche archiefbescheiden opgemaakt*. Handschrift bibliotheek HUA, 1928, 67.
24. CBG: Collectie C.J. Polvliet (circa 1915?), Dossier Van Westreenen, pp. 65-66.
25. Brief J.G. Smit van 13 oktober 1997; HUA: HS 390-2, p. 1270.
26. J.C. Kort, Repertorium op de lenen van de hofstede Zuilenburg, 1397-1670. In: *De Nederlandsche Leeuw*, 117 (2000), kk. 67-74.
27. J. Maris, Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak. I. Den Haag, 1956, 500.
28. J.C. Kort, Repertorium op de lenen van de hofstede Lokhorst. In: *De Nederlandsche Leeuw*, 112 (1995), k. 207.
29. Zie noot 28.
30. Calkoen, 1928; GAU: NA, U003a016, fol. 106v-107v, 1605-3-27 plus U003a017, fol. 111-114, 1607-5-1 en U006b012, 1615-1-5.
31. Frans (Franchois) van Noortwijk:
 - verkrijgt 1624-7-14 octrooi om te testeren (Hof van Utrecht, 230-10);
 - geeft in 1625 het kapittel van St.Pieter een jaarlijkse losrente van 20 carolus-guldens (St. Pieter, 745);
 - is van 1630 tot en met 1633 als kanunnik van St. Pieter, heemraad van het Hoogheemraadschap Lekdijk Bovendams (M. van Vliet, *Het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams*. Assen, 1961, 644);
 - wordt in 1633 genoemd als in erfpacht hebbend een stuk land buiten Amersfoort dat gedeeld bezit is van de eigenaar van het goed Lockhorst en de S.Paulusabdij te Utrecht (Huis Lockhorst, 17a);
 - doet in 1633-1634 rekest aan de Staten van Utrecht betreffende de verbetering van de toegang tot zijn land De Weteringmaat en het daaraan grenzende moerasland tot aan de Heiligenbergweg te Leusden (Van Hardenbroek, 1708-6);

- is in 1635 verwickeld in een procedure voor de stad Utrecht ingevolge de eisen van jhr. Aelbert Proeys es., erfgenamen van jkvr. Christina Proeys (Stadsarchief Utrecht, II, 2886);
 - in 1640 protesteert Adam van Lockhorst van De Lier tegen zijn weduwe betreffende de verkoop van een bos bij de Heiligenbergerbeek (Van Hardenbroek, 1708-8).
32. Johannes van Noortwijk: 1487 (DOM, 510); 1487/1488 (*Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den dom te Utrecht*, Den Haag: 2de deel, 2de stuk, 244); 1489 (Register Buurspraak boek stad Utrecht 1449-1500).
33. Register Buurspraakboek stad Utrecht 1449-1500.
34. Stadsarchief Utrecht, I, 692A.
35. Van Lynden van Lunenburg, 235, fol. 135-136.
36. Johan van Noortwijk:
- treedt in de periode 1652-1654 vaak op als getuige bij het tekenen van acten (DOM, 1413-16);
 - koopt 1657-6-11 voor f 1850 het panderschap van het Hof van Utrecht wat hij is tot 1663- 7-3 maar wellicht ook nog tot en met 1672 (Hof van Utrecht, 288 en 290-11);
 - wordt vanaf 1664-3-17 genoemd in de resoluties van de Staten van Utrecht (Staten van Utrecht, 246-1: index);
 - verhuurt 1665-3-22 een uiterwaard onder Wijk van 11m aan Dirck Dirx van Vijffhuijsen (SAKRUH: NA, 2498, not. J. v. Sandick);
 - op 1690-11-21 is sprake van een losrente van f 800 aan de geërfden en landgenoten resorterende onder de Kromme Rijn en de Langbroekerwetering, van juffrouw Duijffgse van Nesse, wed. van Johan van Noortwijk. "Is volgens verklaring van Geertruid van Noortwijk, dochter van zaliger mr. Everard van Noortwijk, 1719-2-25 afgelost door haar oom Drakenborch, kameraar van de Kromme Rijn" (Financiële Instellingen, 2643).
37. Willem van Noortwijk:
- genoemd 1673-8-5 (Staten van Utrecht, 246-1: index)
 - 1690: gewisselde stukken tussen hem, eiser, en Nicolaes van Eijck, gedaagde, betreffende de eis tot interdictie om de eisen met woorden of daden te beledigen (Stadsarchief Utrecht, II, 2686);
 - wordt 1691 beëdigd als notaris (Inventaris notariële archieven, p. 585).
38. Everard van Noortwijk:
- van 1688-7-24 t/m 1731-11-7 genoemd in resoluties Staten van Utrecht (Staten van Utrecht, 246-1: index);
 - 1692 beëdigd als notaris (Inventaris notariële archieven, p. 585);
 - op 1692-5-7 en andere keren is bij de bijeenkomst van de geërfden van Werkhoven aanwezig de rentmeester Noortwijk (DOM, 3968);
 - als notaris ook genoemd in 1695 (Inventaris Huis Noordborch te Harmelen, p. 199);
- hij tekent 1697 uit naam van het Domkapittel de schouwbrief van de Opbroeksche en Lubberslootsche Wetering onder Werkhoven (C.W. Moorrees, P.J. Vermeulen, *Vervolg van mr. Johan van de Waters Groot Placcaatboek 's Lands van Utrecht van den vroegsten tijd af tot het jaar 1810*. Utrecht, 1856-1860, deel 2, 248);
 - 1700-5-14 genoemd als rentmeester van Domeinen te Utrecht (SAKRUH: NA, 2437, not. J. van Reumst, p. 439);
 - 1737-6-21 de collaterale erfgenamen van Gerrit Backen hebben aangebracht tbv. de 20ste penning een vierde part in een obligatie van f 1052 ten laste van de provincie belijid bij mr. Everhard van Noordwijk dd. 28-3-1715 (Financiële Instellingen, 2424, fol. 82v);
 - bij een losrenteakte van 1690-11-21 is later aan toegevoegd: "Is volgens verklaring van Geertruid van Noortwijk, dochter van zaliger mr. Everard van Noortwijk, 25-2-1719 afgelost door haar oom Drakenborch, kameraar van de Kromme Rijn" (Financiële Instellingen, 2643).
39. Johan van Noortwijk:
- wordt 1714 genoemd bij de heerlijkheid Loenen-Nieuwersluis (Inventaris Heerlijkheid Kronenburg, p. 10);
 - 1716-2-20 genoemd als rentmeester van de domeinen 's lands van Utrecht (Van de Water, 1729, deel III, 36);
 - wordt tot en met 1729-6-1 in de resoluties van de Staten van Utrecht genoemd (Staten van Utrecht, 246-1: index);
 - in de jaren 1737-1738 is sprake van de erfgenamen van Johan van Noordwijk (Huis Noordborch te Harmelen, 1).
40. Arnoldus van Noortwijk:
- genoemd 1715, 1734 als rentmeester van de St.Stevens-abdij in Oudwijk te Utrecht (Catalogus van de archieven der kleine kapittelen en kloosters, 1905, 127, nr. 751);
 - 1716-1754 actief als notaris te Utrecht (Inventaris notariële archieven, p. 343; Stadsarchief Utrecht, S351);
 - bij de vergaderingen van de geërfden van Zeist e.o. in de periode 1719-1747 is een aantal malen aanwezig de rentmeester Noortwijk. Uit een los stuk wordt mr. Arnold van Noortwijk genoemd als rentmeester van de heren edelen en ridderschappen (DOM, 3869);
 - in de periode 1745-1747 is bij vergaderingen van de geërfden van Odijk soms aanwezig de rentmeester Noortwijk (DOM, 3964);
 - tekent 1749-7-22 als geërfde de schouwbrief van de polder Hoogland onder Werkhoven, Atteveld onder Odijk en de Leesloot onder Houten (Moorrees en Vermeulen, deel 2, 252).
41. *Nederlands repertorium van familienamen. IV Utrecht*. Assen, 1967, 339.

Fragmenten aanbiedingspeech boek

'n Haonderik vol ruggemeters

P.M. Heijmink Liesert

Iedere plaats heeft haar dialect. Al is het maar op detail, het wijkt altijd wel af van de dialecten van omringende plaatsen. Dat van een bepaalde plaats wordt nergens anders aangetroffen. Dit komt omdat dialecten geleidelijk en nagenoeg ongemerkt in elkaar overgaan, want steeds is er net weer een andere klank, een ander woord, een andere uitdrukking. Dat zijn de kenmerken van een dialect. Dit schrijft dr. Harrie Scholtmeijer in *Naast het Nederlands - Dialecten van Schelde tot Schiermonnikoog*, een boek dat vorig jaar uitkwam.

Historisch gezien hebben in ons land de dialecten de oudste papieren. De standaardtaal is immers uit de dialecten ontwikkeld. Daarom is het onjuist te menen, dat vroeger Algemeen Nederlands als standaardtaal werd gesproken en dat de dialecten achteraf ontstaan zijn. Dialecten zijn voortzettingen van het Middelnederlands, dus van de taal die van de 12de tot ongeveer de 16de eeuw gangbaar was. Dat Middelnederlands toont aan dat het Schalkwijks daar in grote lijnen niet zo heel veel van af wijkt. Neem nou Joost van den Vondel, de 17de-eeuwse dichter. Hij begon zijn gedicht *Kinderlijk* met: 'Constantijntje, 't zalig kijntje' en verderop schreef hij 'Deze werreld, die zo dwerrelt'. 'Kijntje', 'werreld' en 'dwerrelt': het is herkenbaar Schalkwijks.

Terwijl de dialecten aan het verdwijnen zijn, willen nog steeds veel mensen het Nederlands niet als communicatiemiddel gebruiken. Zij hebben een moedertaal en wensen die te gebruiken, waar en wanneer zij dat willen. Een dialect - en dat is niet te ontkennen - kan ook over ruimere en rijkere uitdrukkingsmogelijkheden beschikken dan de Nederlandse taal. Ook mensen die behalve Nederlands nog één of meer talen beheersen, praten onderling vaak in hun moedertaal. Dat is door wetenschappelijk onderzoek vast komen te staan. Onder die wetenschappers zijn er ook die menen, dat je mensen niet tot een bepaald taalgebruik kunt dwingen. Dat gebeurt op school wel en dat is

vanzelfsprekend. Nederlands is immers de taal van het gezag.

Een mens spreekt niet in zijn dialect, hij praat. Praten is iets zeggen, vragen of antwoorden, bijvoorbeeld over de droogte of teveel regen, over 'n overleden dorpsgenoot, over een boer die zijn land verkoopt, over de nieuwe assistente van de huisarts en zo meer, dus ongedwongen ouwebetten over koetjes en kalfjes. Spreken is veel meer het ontdoen van klanken van hun dorpsheid. Daarbij werden woorden bedachtzaam neergelegd in wat langere zinnen. Dat was de taal waarin de pastoor en de dominee preekten en de burgemeester op Koninginnedag zijn toespraak hield. U hoort het goed, de pastoor en de dominee preekten en de burgemeester hield zijn toespraak. Zij praatten niet, dat deden de mensen en die taal heette dialect.

Waar het dialect als communicatiemiddel steeds meer verdwijnt, is er nog nooit zoveel in en over het dialect gelezen, gestudeerd en geschreven als in onze tijd.

Vroeger werden veel kinderen tweetalig grootgebracht. Op school werd het Nederlands onderwezen, maar daarbuiten was het gewone leven - gelukkig en vertrouwd - in de moedertaal geregeld. Voor de kinderen Heijmink Liesert was dat niet het geval. We hadden 'n moeder die niet uit Schalkwijk en ook niet uit het Kromme-Rijngebied kwam. Ma sprak absoluut geen dialect, maar onberispelijk Nederlands. Van ons kinderen eiste zij ook een correct taalgebruik. Toch werd ik tweetalig, want in het dorp ving ik heel veel op. Mijn tweetaligheid werd nog bevorderd toen ik lid werd van de plaatselijke fanfare. Vooral bij die club heb ik het nodige opgestoken. Zonder dat zij het vaak zelf geweten hebben, heb ik veel informatie verworven van fanfareleden tijdens de nazit van de wekelijkse repetitie-avonden.

Ruim 45 jaar geleden kwam ik voor de fanfare bij een dorpsgenoot die de tachtig gepasseerd was. Wij raakten aan de praat en ik moest con-

stateren dat die man soms woorden gebruikte waarvan ik de betekenis niet kende. Wat moest je met woorden die je nog nooit waren opgevallen, zoals 'ievers' en 'nievers', 'aoveluineg' en 'rechtevoort'? Thuisgekomen heeft m'n vader mij geadviseerd om bij het tweede bezoek dat ik bij die man nog af moest leggen, dat soort woorden op te schrijven en dat te blijven doen. Omdat die dorpsgenoot boerenknecht geweest was, raadde pa mij tevens aan, ook nog naar een wat oudere boer te gaan en naar een oudere Schalkwijker die geen boer of boerenknecht geweest was. Zo had ik drie hoogbejaarde informanten. Later kreeg ik er meer, zoals een niet uit Schalkwijk afkomstige pastoor en een dito huisarts. Vooral deze twee vielen dialect op dat een Schalkwijker zelf niet herkende. Voorbeelden zijn 'opgooien' voor aanreiken of afgeven en 'overhuizen' in plaats van verhuizen.

Enkele informanten noteerden zelfs woorden, uitdrukkingen en gezegden voor mij. Daarnaast ben ik er literatuur op na gaan slaan en heb ik andere activiteiten ondernomen, zoals het bezoeken van congressen en het leggen van contacten met dialectologen. Dit leverde eveneens materiaal op. Wat ik allemaal hoorde of aangereikt kreeg, legde ik vast. En ik moet zeggen, het is net op tijd geweest of misschien wel iets te laat. Onder invloed van het moderne leven, waarbij de emancipatie van vrouwen en jongeren een wezenlijke rol speelt, zijn de dialecten aan het verbleken.

In de dorpsse samenleving was en is het praten van dialect geen enkel probleem. Een Schalkwijker raakte, net als menig plattelander, pas gedesoriënteerd als hij buiten zijn leefgebied kwam, vooral omdat hij meende zijn taalgebruik daarop aan te moeten passen. Dat kon wel eens potsierlijk worden. Zo zei iemand eens 'dat die de aardappelen nog moest roden'. Heren van stand en van de stad trad een plattelander met een mengsel van ontzag en wantrouwen tegemoet. Voor een Schalkwijker was Utrecht dè stad. Culemborg was dat zeker niet. Daar ging de Schalkwijker inkopen doen, werd de markt bezocht en waren de paters Augustijnen een veilig baken.

Een dialect gedicht nog het beste bij mensen die onafhankelijk zijn in hun werk, in het beleven van hun eigen cultuur en in hun meningsui-

ting, mit dat allemaal maar in het eigen dorp gebeurt.

Heel veel hoort inmiddels tot het verleden en de taal verandert snel. Daarom is ook het dialect van Schalkwijk onmogelijk in stand te houden. Wie een dialect echter een goed hart toedraagt, kan het alleen voor het nageslacht bewaren door het op te schrijven. Dat heb ik gedaan. Door steeds maar te blijven noteren, ontstond tenslotte het idee het Schalkwijks in boekvorm uit te geven. Voor dit boek was het nodig de tekst in een aanvaardbare vorm op papier te krijgen. Dat was niet eenvoudig. Je weet het wel te zeggen, maar hoe je 't moet opschrijven, is iets anders. Menig advies luidde: doe het maar fonetisch, dus de uitspraak weergevend.

Ik ben het helemaal eens met mr. Herman van Run, die in zijn voordracht voor de Nederlandse Dialectendag in 1993 opmerkte: 'Dialect schrijven is vrijwel onmogelijk. Je kunt je inspannen door allerlei accenten en rare klinkerverbindingen op papier te zetten, maar niemand kan er een ondubbelzinnig teken in zien om zijn stem, tong en keel in een bepaalde stand te zetten. Die speciale lettertekens missen een algemeen herkenbare verwijzing. Het hoogste dat je bereiken kunt, is dat de spreker van de standaardtaal onnatuurlijke geluiden gaat uitstoten en dat de dialectspreker, die het al moeilijk genoeg heeft doordat hij iets geschreven moet uitspreken, daarnaast hinder ondervindt van die rare dubbele klinkers, hoedjes en trema's'.

Door soms af te wijken van de fonetische regels is de tekst van het boek, naar mijn idee, leesbaar geworden. Het manuscript mocht ik voorleggen aan dr. Jan Berns van het P.J. Meertens Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Akademie voor Wetenschappen te Amsterdam. Zijn adviezen en die van dr. Jacques Van Keymeulen, van de Vakgroep Nederlandse Taalkunde van de Universiteit van Gent, zijn dankbaar verwerkt. Tenslotte heeft dr. Marjolein Kool uit Schalkwijk, docente aan de Hogeschool Domstad te Utrecht, het manuscript eveneens van kanttekeningen voorzien. U merkt wel dat ik heel wat 'afgedoctord' heb voordat dit boek over het dialect van Schalkwijk verschijnen kon.

Inhoudsopgave en index jaargang 33 (1999) en 34 (2000)

Inhoudsopgave

Jaargang 33-1(maart 1999)

* Artikelen:

Bemmel, A.A.B. van, De ontginning van Langbroek: Van wildernis naar cultuurlandschap. 2-22 (met voorwoord van *H. Smit*, 1)

Schip, A.S.M. van, Een Romeins grafmonument te Werkhoven? III. 23-24

De wereld in een doosje, door *H.J. Tigelaar*. 68-69

Rectificatie. 69

* Varia:

Interessante personen gezocht. 70

Historische vaartocht op de Lek. 71

Jaargang 33-2 (juni 1999)

* Artikelen:

Coppens, J., Jan R. van Nijendaal (1880-1975): huisschilder en kunstfotograaf. 25-33

Bemmel, A.A.B. van, Speurtocht naar een onbekend kasteel (?) te Cothen. 34-37

Jaarverslagen van de Historische Kring over 1998. 38-44

* Boeken

Veldnamen, door *A.A.B. van Bemmel*. 45

* Varia

Archeologie Bloemenweerd in Cothen. 46

Nogmaals de hofstede Rhijnenburg in Cothen. 47

Nostalgie Naarden 99. 47-48

Jaargang 33-4 (december 1999)

* Artikelen:

Wttewaall, O.J., De tuin van kasteel Heemstede bij Houten. 73-87

Eerden-Vonk, M.A. van der, De lotgevallen van het archief van het Sint-Ewouds- en Elisabethgasthuis in Wijk bij Duurstede. 88-96

Jaargang 34-1/2(maart-juni 2000)

* Artikelen:

Kooistra, L.L., Grenzen aan de groei voor de Romeinse boeren in het Kromme-Rijngebied? 1-8

Uppelschoten, R., Is de plaatsnaam Bunnik wel Germaans? 9-12

Ginkel-Meester, S.G. van, Een stukje geschiedenis van de gemeente Bunnik in straatnamen vastgelegd. 13-14

Nimwegen-Seggelink, E. van, Tijdelijk geen tijd. 15-20

Wttewaall, O.J., Wickenburgh 700 jaar. 21-22

Schip, A.S.M. van, Van oude botten, de glissen die vooruit gaan. 23-25

Jaarverslagen van de Historische Kring over 1999. 26-31

*Boeken:

Gemeente Houten. 32

* Varia:

Dubbelnummer en index. 32

Jaargang 33-3 (september 1999)

* Artikelen:

Ginkel-Meester, S.G. van en N.G. van der Leck, De Hoge Zandbrug, een ingenieus gemetselde boogbrug in Werkhoven. 49-56

Nimwegen-Seggelink, E. van, Onze Lieve Vrouw op zolder in Wijk. 57-61

Bemmel, J.A. van, Cornelis van Bemmel: rond 1810 veerbaas van het Wijkse veer. 62-66

* Boeken:

RK-parochies, door *A.A.B. van Bemmel*. 67-68

Reacties van lezers. 32
Open Monumentendag en Wijk 700. 32-34
Open Monumentendag in de gemeente Houten. 34
Grenspalen in het Kromme-Rijngebied gezocht! 34-35
De Bemmelhofstede in Overlangbroek (2). 34-36
Gevonden: een hersenkoraal van Heemstede. 36

Jaargang 34-3 (september 2000)

* Artikelen:

Bekius, D., De Nieuwe Hollandse Waterlinie in het Kromme-Rijngebied. 37-47
Uppelschoten, R., Van De Koning, Het Hert en het gerechtshuis: Odijske herbergen rond 1700. 48-54

* Varia

Het gat in de Romeinse Rijn grensverdediging. 55-56

Jaargang 34-4 (december 2000)

* Artikel:

Bemmel, A.A.B. van, De vergeten woontoren Noortwijck tussen Cothen, Langbroek en Wijk bij Duurstede. 57-73

Heijmink Liesert, P.M., Fragmenten aanbiedingspeech boek 'n Haonderik vol ruggemeters. 74-75

Inhoudsopgave en index jaargang 33 (1999) en 34 (2000). 76-79

* Varia:

Cursus oud schrift. 80
Grenspalen. 80
Onderzoeksgids Verkeer en vervoer. 80

Index van namen en zaken

Vermeld worden: jaargang-aflevering en tussen haakjes de pagina's.

A

archeologie 33-1 (23-24), 33-2 (34-37; 41-42), 34-1/2 (1-8; 23-25; 30-31; 36)
archieven 33-4 (88-96)

B

beeldhouwkunst 33-3 (57-61)
Bekius, D. 34-3 (37-47)
Bemmel, A.A.B. van 33-1 (2-22), 33-2 (34-37; 45), 33-3 (67-68), 34-4 (57-73)
Bemmel, Cornelis van 33-3 (62-66)
Bemmel, J.A. van 33-3 (62-66)
Bemmelshofstede 34-1/2 (34-36)
biografieën 33-3 (70)
Bloemenweerd 33-2 (46)
bruggen 33-3 (49-56)
Bunnik 34-1 (9-12; 13-14)

C

Coppens, J. 33-2 (25-33)
Cothen 33-2 (34-37; 46; 47), 34-4 (57-73)
cursus oud schrift 34-4 (80)

D

dialect 34-4 (74-75)

E

Eerden-Vonk, M.A. van der 33-4 (88-96)

F

fotografie 33-2 (25-33), 33-3 (68-69)

G

Ginkel-Meester, S.G. van 33-3 (49-56), 34-1/2 (13-14)
glissen 34-1/2 (23-25)
't Goy 34-1/2 (21-22)
grenspalen 34-1/2 (34-35), 34-4 (80)
Grote Kerk 34-1/2 (15-20)

H

Heemstede, kasteel 33-4 (73-87), 34-1/2 (30-31; 36)
herbergen 34-4 (48-54)
hersenkoraal 34-1/2 (36)

Heymink Liesert, P.M. 34-4 (74-75)
historische markt 33-2 (47-48)
historische vaartocht 33-3 (71)
Hoge Zandbrug 33-3 (49-56)
Houten 33-2 (41-42), 33-4 (73-87), 34-1/2 (30-31; 32; 34; 36)

J

jaarverslagen 33-2 (38-44), 34-1/2 (26-31)

K

Kastelen 33-2 (34-37), 33-4 (73-87), 34-1/2 (21-22), 34-4 (57-73)
kerken 33-3 (67-68), 34-1/2 (15-20)
Kooistra, L.I. 34-1/2 (1-8)

L

Langbroek 33-1 (1; 2-22)
Leck, N.G. van der 33-3 (49-56)
Leersum 33-2 (45)

N

Nederlangbroek 34-4 (57-73)
Nieuwe Hollandse Waterlinie 34-3 (37-47)
Nimwegen-Seggelink, E. van 33-3 (57-61), 34-1/2 (15-20)
Noortwijck 34-4 (57-73)
Nijendaal, J.R. van 33-2 (25-33)

O

Odijk 34-3 (37-47)
ontginningen 33-1 (2-22)
Open Monumentendag 34-1/2 (32-34; 34)
Overlangbroek 34-1/2 (34-36)

P

plaatsnamen 34-1/2 (9-12)

R

rectificatie 33-3 (69)
Rhijnenburg 33-2 (47)
Romeinen 33-1 (23-24), 34-1/2 (1-8), 34-3 (55-56)
RK-parochies 33-3 (67-68)

S

Schalkwijk 34-4 (74-75)
schilderkunst 33-2 (25-33)

Schip, A.S.M. van 33-1 (23-24), 34-1/2 (23-25)
Sint-Ewouds- en Elisabethgasthuis 33-4 (88-96)
Smit, H. 33-1 (1)
straatnamen 34-1/2 (13-14)

T

Tigelaar, H.J. 33-3 (68-69)
torenuurwerken 34-1/2 (15-20)
tuinen 33-4 (73-87)

U

Uppelschoten, R. 34-1/2 (9-12), 34-3 (48-54)

V

veer, Wijkse 33-3 (62-66)
veldnamen 33-2 (45)
verdedigingssystemen 34-3 (37-47; 55-56)
Verkeer en vervoer 34-4 (80)
Vlucht naar Egypte 33-3 (57-61)
voedselvoorziening 34-1/2 (1-8)

W

Werkhoven 33-1 (23-24), 33-3 (49-56)
Wickenburgh 34-1/2 (21-22)
Witewaall, O.J. 33-4 (73-87), 34-1/2 (21-22)
Wijk bij Duurstede 33-2 (25-33), 33-3 (57-61; 62-66; 68-69), 33-4 (88-96), 34-1/2 (15-20; 32-34), 34-4 (57-73)

Varia

Cursus oud schrift

Het Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug organiseert bij voldoende belangstelling in het voorjaar van 2001 weer een cursus oud schrift of paleografie. Iedereen die wel eens onderzoek heeft gedaan in archiefstukken van vóór 1800 weet, dat enige basiskennis nodig is om oude handschriften te kunnen ontcijferen en begrijpen. In 10 achtereenvolgende lessen wordt u aan de hand van interessante teksten getraind in het lezen. De cursus vindt plaats op het Stads-kantoor in Wijk bij Duurstede vanaf donderdag 1 maart tot en met donderdag 3 mei, steeds tussen 20.00 en 21.30 uur. Het cursusgeld bedraagt f 125,- (inclusief lesmateriaal en koffie). Voor meer informatie en aanmeldingen: mw M.A. van der Eerden, Streekarchivariaat, Postbus 83, 3960 BB Wijk bij Duurstede, tel. 595516 en fax 595599. Het niveau van de cursus ('beginners' of 'meer gevorderden') zal worden bepaald aan de hand van de aanmeldingen.

Grenspalen

Iedereen heeft wel eens van die houten, natuurstenen of de meer moderne, betonnen paaltjes langs wegen of sloten zien staan. Op veel paaltjes of soms palen is een nummer of wapenschild aangebracht. Het gaat hier vaak om zogenaamde grenspalen. Deze markeren onder andere de grenzen van een provincie, gemeente of waterschap, van militaire terreinen of van een particulier jachtgebied. Een voorbeeld bevindt zich op de Lekdijk tussen Amerongen en Wijk bij Duurstede. Het is een oude paal, die de gemeentegrens tussen Amerongen en Wijk bij Duurstede aangaf én geeft. Veel van deze palen hebben hun oorspronkelijke functie verloren. Zij zijn scheefgezakt of overwoekerd door hoog opgaand groen. Soms zijn zij ook verplaatst (wellicht als tuinornament in gebruik), soms zijn ze gedeeltelijk 'onthoofd'. De vraag is nu: waar staan in het Kromme-Rijngebied nog van dergelijke, oude grenspalen? Het gaat ons niet om recente, betonnen exemplaren zoals die van het Kadaster. Wij verzoeken u ons te melden als u weet waar een

dergelijke paal zich bevindt, met de afmetingen ervan, wat u denkt dat het is, het liefst voorzien van een situatiekaartje met adres en eventueel een foto. Twijfelt u over een paal? Toch melden! Het idee is om met de verkregen informatie in een volgend nummer een artikel te wijden aan deze historische grenspalen met een overzicht van waar ze zijn. U kunt uw reacties richten aan de redactie van dit blad: Postbus 83, 3960 BB Wijk bij Duurstede, t.a.v. mw. M.A. van der Eerden-Vonk.

Onderzoeksgids Verkeer en vervoer

Samen met Het Utrechts Archief werkt de Stichting Stichtse Geschiedenis aan een reeks onderzoeksgidsen.

Volgend jaar is een gids over onderzoek naar verkeer en vervoer aan de beurt. Bij deze gids wordt uw hulp ingeroepen. Er is nog weinig onderzoek gedaan naar historische infrastructuur. Waar liepen de oude zandwegen, kerkpaden, kanaaltjes, lokaalspoorwegen enz.? Soms zijn er mensen die daarover grote kennis hebben verzameld zonder dat die kennis tot een publicatie heeft geleid.

Wellicht is het mogelijk een aantal kaarten te vervaardigen waar dit soort wegen en paden op is ingetekend. Als u speciale kennis over het vroegere wegenstelsel bezit en deze wilt doorgeven, neemt u dan contact op met de consultant van de regionale geschiedenis, de heer Fred Vogelzang, Mariaplaats 23, 3511 LK Utrecht, telefoon (030) 234 38 80, fax (030) 232 86 24.

Een grenspaalje langs de Wijkerweg in Langbroek (foto Ad van Bommel, 1997)